

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS XXII.

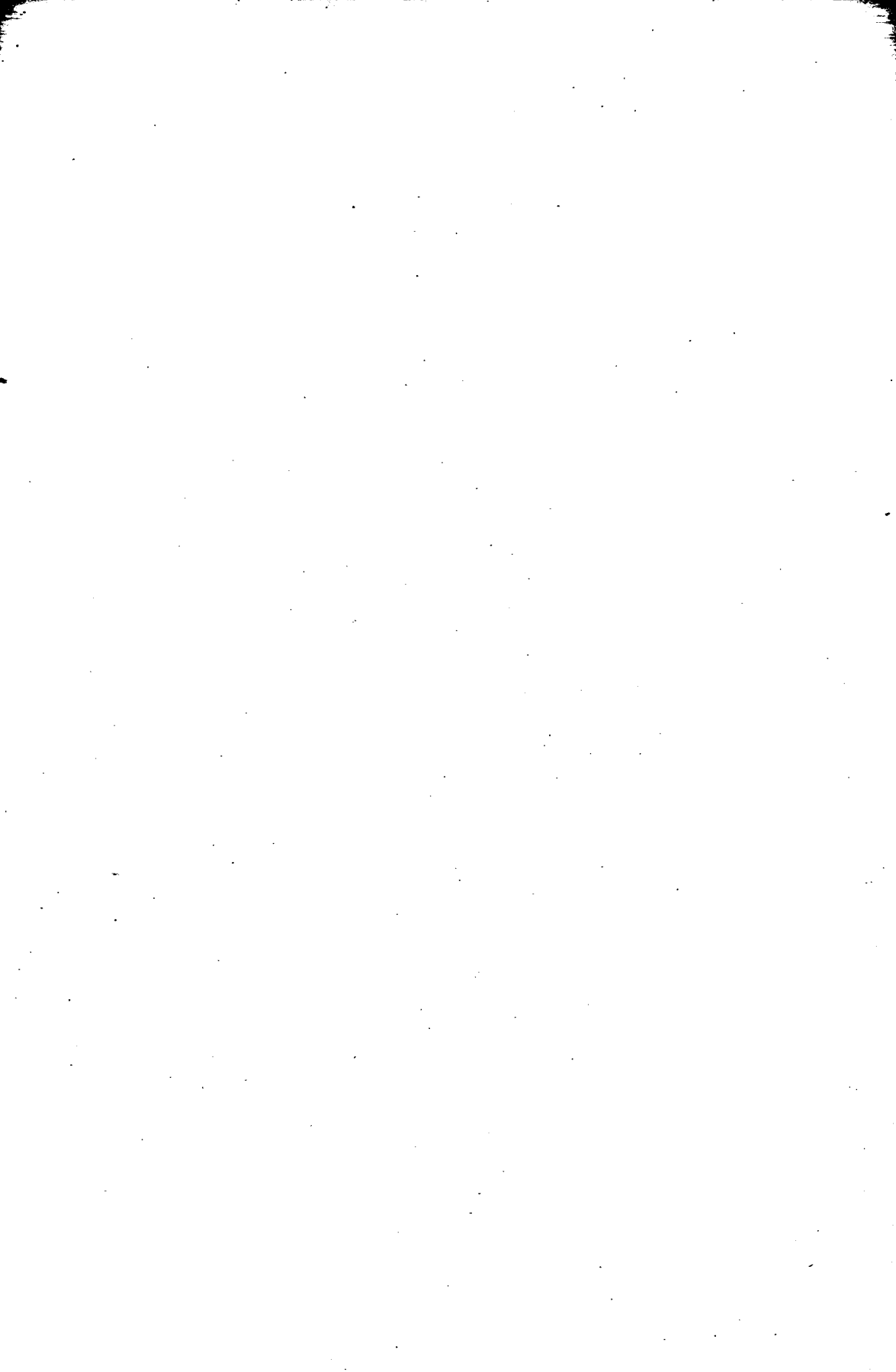
6295. Ft.

2x36 péld.

357.04

*1310 all
nem*

HUNGARIA
SZEGED
1966

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS XXII.

SZEGED

1966

Studia Mediaevalia Historiae Universalis

7.

Redigit

TIBOR WITTMAN

KÖZÉPKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

7.

Szerkeszti

WITTMAN TIBOR

A kiadásért felelős a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja.
A kézirat nyomdába érkezett 1966. Megjelenés 1966. Példányszám: 400 Terjedelem 2,14 (A/5) iv.
Készült monó-szedéssel, ives magasnyomással az MSZ 5061 és az MSZ 5602 50 A szabványok szerint.

66-6302 Szegedi Nyomda

WITTMAN TIBOR

A MONOKULTÚRÁK TÖRTÉNETÉHEZ A KARIB TÉRSÉGBEN
ÉS VENEZUELÁBAN
(XVI—XVIII. sz.)

Előző tanulmányunkban a kubai dohánytermelés útját kísértük el a virágzástól a cukorültetvényektől elszenvedett vereségéig.¹ Az eddigi felfogástól eltérően ezt nem kizárólag a spanyol kincstár dohányfelvásárlási monopóliumával és árpolitikájával magyaráztuk, inkább igyekeztünk a gyarmati gazdaság általános fejlődési törvényeibe beágyazni a *vega* hanyatlásának tényezőit. Jelentős körülmény, hogy a *vega*, a dohánytermelő kisgazdaság mint a paraszti ártermelés bázisa már az állattenyésztő *haciendával* szemben is visszavonulásra kényszerült, és a rabszolga munkaerőre alapozott cukorültetvények már egy szerkezetében meggyengült dohánygazdaság felett diadalmaskodtak. A természeti okok, amelyek speciális igényeket támasztanak a dohány termelésével szemben, csak részben adnak magyarázatot a jelzett folyamatra, annál is inkább mert más területeken hasonló természeti feltételek között a dohánygazdaság sorsa a kubaitól eltérően alakult.

Hogy szélesebb horizonton válhassék áttekinthetővé a dohány sorsa a spanyol gyarmati korszak századaiban, kívánatos más Karib térséghez tartozó területek bevonása is a vizsgálatokba. Minthogy a rendszeres, levéltári anyagon alapuló kutatások csak kezdet kezdetén vannak, és különösen az adatsorozatok nagyon nehezen hozzáférhetők, a kiadott anyag alapján szeretnénk felhívni a figyelmet néhány szempontra, kiemelni néhány fontosabbnak látszó adalékot és nem utolsó sorban bizonyos összehasonlító megállapításokat megkockáztatni.

*

Rendkívül hiányosak ismereteink a nyugat-európai ipari termelés és az amerikai gyarmatok gazdasági fejlődése közötti összefüggések terén. A nyugati manufaktúrák, az ipari tőke születéséhez szorosan kapcsolódik két alaptényező: az amerikai monokultúrák bőségben áradó termékei és az európainál lényegesen olcsóbb munkaerő, amelyet az indiánok tömegei mellett a kirabolt Afrika emberanyaga szolgáltatott a rabszolgakereskedelem révén. Így kapcsolódnak egybe három kontinens gazdasági és társadalmi kölcsönhatásában az európai kezdeti tőkefelhalmozódás nyertesei és vesztesei.

Vegyünk egy példát. A XVII. század első felének holland iparában kiemelkedő szerepet kapott a cukorfinomítás.² Vätjen alapvető tanulmánya szerint 1638-ban

¹ A kubai gazdaság válaszüton (1700—1762). Századok 1965. 4—5. sz.

² Vö. Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Budapest 1965. 138—157. l.

a holland uralom alatt álló *brazil* területen 166 cukormalom működött. Egy cukorüzemben (engenho) ahol a cukornádat préselték, és az összes folyamatot elvégezték a cukor durva formában való nyeréséig, mintegy 120—150 munkás dolgozott. Az üzem tulajdonosa, a nagy ültetvényes szétosztotta cukornádföldjét európai munkafelügyelőknek, lavradoroknak, akik a „partidójukat” a rendelkezésükre bocsátott rabszolgákkal műveltették. Kb. 20 rabszolgája volt a lavradornak, aki megállapított cukornádmennyiséget szolgáltatott az ültetvényes vállalkozónak. Az ültetvényesnek a következő költségeket kellett vállalnia: fenntartotta a központi épületeket az előállítás eszközeivel együtt, táplálta a lavradorokat és a rabszolgákat, a munkafolyamatokhoz 30—40, a szállításhoz 10—12 ökröt tartott.³ Fr. Mauro kimutatta, hogy a brazil cukorültetvények deficitesek, kevéssé rentábilisak voltak.⁴ Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a hollandiai cukoripar és kereskedelem a Nyugati Indiai Társaság segítségével nemcsak a gyarmati rabszolgamunkaerő hasznát tette zsebre, hanem még az ültetvényesekéből is jókorát lekanyarított. Az afrikai eredetű rabszolgáktól a lavradorokon és ültetvényesvállalkozókon keresztül a hollandiai iparos-vállalkozóig és az amszterdami és más nagykereskedőig húzódó lánc a kizsákmányolásnak illetve kizsákmányolásnak különböző válfajait egyesíti: a gyarmati gazdaság rabszolgakizsákmányolása mellett az európai manufaktúra bérkizsákmányolását.

Brazília 1660-ig uralta a latin-amerikai cukortermelést, ekkor nagy csapást mért rá a Colbert által bátorított francia Antillák és az angol tőke erősödését követő Brit Nyugat India ekkor megizmosodó cukorültetvényes gazdálkodása. Ámde a XVII. századi angol, főleg a francia cukorfinomító ipar fejlődését, színvonalát alig ismerjük, csak a XVIII. századtól kezdve tudjuk részletesebben nyomon követni, amikor a cukorültetvény egyeduralma az angol és francia Antillákon vitathatatlanul vált.⁵

Talán az anyaországi cukoripar fejletlenségével is összefüggésben van az a körülmény, hogy a Nagy Antillák spanyol gyarmatain a cukorgazdaság a XVII. század második feléig nem tudott előre törni, monokultúrává pedig csak a XVIII. században kezd válni, úgy hogy a kisárutermelő gazdaságok és az egyéb termelvények nem szorultak le egészen a küzdőtérrel. Ennek oka nem az a patriarchális viszony, ami a spanyol ültetvényeseket és rabszolgákat Sidney W. Mintz szerint jellemezte.⁶ Hispaniola szigetén a XVI. század elejétől kezdve volt cukorkivitel, a század közepén Santo Domingo 12 regidora közül 9 cukorültetvényes volt. Innen terjedt át a cukornád Kubába és a kontinensre.⁷ 1522-től kezdődik az indiánok néger rabszolgákkal való helyettesítése. V. Károly madridi és toledói palotái nagyrészt a hispanolai cukorjövödelmekből épültek.⁸ A kezdet után azonban nem következett a folytatás.

Mi előzte meg a XVII. század végétől fokozatosan kibontakozó cukormonokultúrát a Kis és Nagy Antillákon?

³ Hermann Wätjen: Das holländische Kolonialreich in Brasilien. Haag-Gotha 1921. 269—274. l.

⁴ Frédéric Mauro: Le Portugal et l'Atlantique. Paris 1960. 213—219. l. Uő: Concepts économiques et économie coloniale à l'époque du capitalisme commercial (1500—1800).

⁵ Vö. Fr. Mauro: L'économie européenne et l'Atlantique Sud aux XVIIe et XVIIIe siècles (Brésil et Portugal). Coimbra 1965. 7. l.

⁶ Guerra y Sánchez főművének fordítása: Sugar and Society in the Caribbean. An Economic History of Cuban Agriculture. New Haven and London. 1964. Mintz előszava XXVI. l.

⁷ M. Inchausteguy: Historia Dominicana I. Ciudad Trujillo, 1965. 72—74. l.

⁸ Pierre-François-Xavier de Charlevoix: Histoire de l'isle espagnole ou de S. Domingue. I. Paris 1730. 422. l.

A francia Antillákra a cukorültetvények uralma előtti kisparaszti „polykultúrák” felfedezése Gabriel Debien érdeme.⁹ Az ültetvényes családok levéltárainak feltárással ő kezdte meg a kutatásokat, de főleg csak a cukortermelés érdekelte, a XVII. század második felétől vette vizsgálat alá a francia gyarmati gazdálkodást, és csak általános megállapításokat tett az addig jelentős dohánytermelés helyzetére. A dohánymonokultúra időnként nagyon hasznothajtó, de általában kockázatos volt, a francia kormányzat biztosabb bevételi forrásokat akart, amelyek nincsenek annyira kitéve a klíma viszontagságainak. A klimatikus szempontoknál is fontosabb volt a francia merkantilizmus mohósága. Általában a monokultúrák fejlődése a következő: XVII. század végéig a dohány, ezután következik a cukor, 1775 táján a kávé osztozkodik a cukor hegemoniájában.¹⁰

A XVII. század közepén még a dohány volt a fizetési eszköz, az Antillákra került telepes „engagék” ruhát és évi 100 font dohányt kaptak. A dohánytermelés hanyatlását a dohány értékcsökkenése fejezte ki, 1680 után már cukrot adtak az „engagénak”. Sajnos, a kutatások még nem rendelkeznek pontos adatokkal a dohány és cukor szerepcseréjére.¹¹ Bár az „engagé” telepes nem a szabad kísérőtermelő európai kategóriájával azonos (inkább csak a föld feltörését végezte el, és visszatért az anyaországba a szerződés letelte után), az azonban tény, hogy a cukorültetvény előnyomulásának és győzelmének feltétele a rabszolgaimport növekedése volt, ami az „engagement” rendszerét feleslegessé tette. 1738-ban Martinique lakossága már 74,042 volt, ebből fehér, 16,267, rabszolga 57,775. Guadeloupe 42,653 lakosa közül 33, 903 volt a rabszolgák száma, Haitin 131,433-ból 117,411.¹²

A „révolution de la canne”, a cukormonokultúra győzelme bonyolult összefüggésben van a Compagnie des Indes Occidentales és a magánvállalkozók ellentéteivel és az állami beavatkozással. Egy bizonyos: mind a dohány — mind a cukortermelés a termelőket egészen lefoglalja, nem ad lehetőséget, hogy élelmiszertermeléssel biztosítsák ellátásukat. Éppen ezért e kis szigetek nemcsak ipari, hanem élelmezési vonatkozásban is függtek az anyaországtól.¹³ Az anyaországtól való közvetlen függést a *procureur*-ök és a *gérant*-ok, a cukorültetvények adminisztratív vezetői fejezték ki leginkább, akik megbízatásuk leteltével visszatértek Franciaországba. Bizonyos ellentétek voltak köztük és az ültetvényesek között, akik a lehető leggyorsabban még akartak gazdagodni, és nem törődtek egyes iparcikkek belső előállításával. Az ültetvények a brazil enghókhhoz hasonlóan nem voltak rentábilisak, a munkaerőhiány, a szeszélyes klíma (esők, fagyok, földrengések) gyakran tették őket deficitessé.¹⁴

Tanulságos a dohány visszavonulásának néhány mozzanata a francia szigeteken. Tortuga szigetét a franciák 1640-ben foglalták el, és katonai szempontból sokra értékelték, Poincy kormányzó a Richelieu-nek írt levelében „Santo Domigno citadellá-

⁹ Vö. erről *V. M. Godinho*: *Industrie et commerce antillais: Sur le sucre des Antilles*. Cahiers des Annales 4. Paris 1949.

Abdoulaye Ly: *La formation de l'économie sucrière et le développement du marché d'esclaves africains dans les îles françaises d'Amérique au XVIIe siècle*. Présence Africaine N. 13. 1957. avril-mai. 12. 1.

¹⁰ *Jean Pouquet*: *Les Antilles françaises*. „Que sais-je?” Paris 1964. 35—36. 1. A kávétermelésre *G. Debien*: *Études antillaises (XVIIIe siècle)*. Paris 1956. 137. 1.

¹¹ *G. Debien*: *La société coloniale aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Les engagés pour les Antilles (1634—1715). Paris 1952. 63, 159. 1.

¹² *Victor Schoelcher*: *Esclavage et colonisation*. Paris 1948. 89. 1.

¹³ *Gaston-Martin*: *Histoire de l'esclavage dans les colonies françaises*. Paris 1948. 19. 1.

¹⁴ *G. Debien*: *Une plantation de Saint-Domingue. La sucrerie Galbaud du Fort (1690—1802)*. Le Caire 1941. 123—128. 1.

jának” nevezte.¹⁵ A dohány itt jól megtermett a század első felében, de már a kormányzóknak Colberthez írott levelében arról olvasunk, hogy a lakosoknak megcsappant a termelési kedve. Az alacsony felvásárlási árak nagyban járultak ehhez hozzá, a termelők kivándorlásra gondoltak. A „ferme du tabac” nevű adóilleték itt is, Haitin is súlyos teherként nehezedett a dohánytermelőkre. A század utolsó évében M. de Galifet azt a véleményét fejezte ki, hogy mivel erős tőkével rendelkező vállalkozók nem jönnek Haitibe, a tőkefelhalmozásra semmi sem lenne oly alkalmas mint a dohány. Ámde ekkor már Franciaországban is kezdtek termelni a dohányt, a haiti dohányt be sem engedték az országba. 1687-ben megszűnt működni az egyetlen jelentős haiti dohánygyár, 1724-ben viszont már 200 cukormalom dolgozott.¹⁶ A francia forradalom évében ezek száma 793-ra emelkedett, 789 gyapotültetvény és 3117 kávéültetvény és indigóültetvények egészítették ki az összképet.¹⁷ Haitiben soha nem volt erős a dohánytermelés, a XVI—XVII. században a fő kiviteli cikk a bőr volt.¹⁸

A dohány vereségének a története a francia Antillák történetének egy ma még meg nem írt fejezete. Különösen azért tanulságos, mert a holland tőkének és rabszolgaimportnak jelentős szerepe van benne, és így a kereskedelmi tőkék harcára és összefonódásaira is fény derül.¹⁹

Az Antilla szigetek legfőbb problémája a munkaerőszükséglet kielégítése volt a tárgyalt századokban. A rabszolgák importja az angol Antillák ültetvényes gazdálkodását lendítették fel leggyorsabb ütemben. Ismeretes a barbadosi és jamaicai kistermelők kiszorulása a rabszolga ültetvények térhódítása következtében. A XVIII. században az angol szigetek gazdaságát szintén a cukortermelés vezető szerepe jellemzi, de a többi termékek arányosabban oszlanak meg mint a francia gyarmatokon. Abban megegyezik ezekkel, hogy csaknem teljesen eltűnt a dohányexport. Az észak-amerikai angol gyarmatok az ilyen irányú szükségleteket teljesen kielégítették. Mindössze az 1787-es jamaicai exporttételek között találkozunk 18,140 font dohánnyal. Ugyanebben az évben csak gyapotból 1 096 467 fontnyi ment ki.²⁰ Barbados, Grenada, St. Vincent, Leeward Islands kiviteli listáin ebben az időben már említést sem tesznek a dohányról. Bryan Edwards alapos, statisztikai adatokban gazdag könyve (1793-ból) a dohánytermelésről már semmit sem ír, ugyanúgy más, korábbi művek sem.²¹

A Comitee of Legislature in Jamaica 1799-es jelentése szerint a szigeten volt 105,232 acre cukorültetvény, 15,343 acre kávéültetvény és 7771 acre élelmiszert termelő föld. 1792-ben 140 000 rabszolga dolgozott a 767 cukorültetvényen, míg a 607 kávéültetvényen csak mindössze 21 000. A kiviteli listán a cukor és kávé mellé még a gyapot szerepel jelentős tételként.²² Jamaica adta az összes angol gyarmatok

¹⁵ Pierre Vaissière: Saint-Domingue. La société et la vie créoles sous l’Ancien Régime (1629—1789). Paris 1909. 377. l.

¹⁶ Pierre-François-Xavier de Charlevoix: i. m. 114—115., 124., 363—364., 489—490. l.

¹⁷ James Barskett: Histoire politique et statistique de l’île d’Hayti, Saint-Domingue. Paris 1826. 502. l.

¹⁸ Karl Kemp: Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Republik Haiti einst und jetzt. Bonn 1909. 29. l.

¹⁹ Abdoulaye Ly: i. m. 21—22. l.

²⁰ Bryant Edwards: The History Civil and Commercial of the British Colonies in the West Indies. Vol. I. London 1793. 232. l.

²¹ Bryant Edwards: i. m. I. vol. 355., 381., 406., 463. II. vol. tárgyalja a mezőgazdasági terményeket. A cukorról 64 oldalt ír, a dohányról semmit. Vernon: A New-History of Jamaica. London 1740. (2. ed.). Névtelen szerző: Histoire de la Jamaïque. I. Londres 1751.

²² William Joung: The West-India Common-place Book: shewing the interest of Great Britain in its Sugar Colonies. London 1807. 3., 14., 15. l.

cukortermelésének felét, kávétermelésének 3/4 részét. Tehát a francia gyarmatokhoz hasonlóan, az angol „cukorgyarmatokon” is jelentősen megnőtt a XVIII. század végén a kávé jelentősége. Haitiben 1790-ben a cukorültetvények száma hasonló volt (793), de mellettük jelentős szerepet játszott a 3117 kávéültetvény és a 3160 indigóültetvény.²³

A jamaicai cukorültetvény beruházási költségei igen magasak. Egy 600 acre nagyságú cukorültetvény esetében:

600 acre föld ára	
300 acre cukornádföld felszántása	
100 acre élelmiszer termelés céljából való megművelése	
100 acre feltörése „guineai fűvel” bevetés céljából.	

Ezeknek az értéke és bekerítésük 241,800 livre tournois-t tesz ki. Ehhez jönnek a következő beruházások:

épületek	135,840 livre
250 néger rabszolga	300,000 livre
80 marha	20,000 livre
60 öszvér	28,000 livre
<u>Az egész beruházás</u>	<u>726,440 livre</u>

Ezzel szemben egy 300 acre földdel és 100 négerrel rendelkező kávéültetvény beruházási költsége 223,812 livre tournois. Az évi kiadások: 10,212 livre. A negyedik évben a haszon már 17,832 livre, az ötödik évben 56,032 livre.²⁴

A kávétermelés gyors előretörését a rentabilitása is magyarázza. A cukorral együtt ebben az időben lett a kávé is a középrétegek fogyasztási cikke. A cukor iránti kereslet megnőtt, amit a jamaicai cukorárak emelkedése is jelez.²⁵

1773-ban	1 hogshead cukor ára 17,10 font
1787-ben	1 hogshead cukor ára 21,00 font
1791—92-ben	1 hogshead cukor ára 30,00 font

Hasznos lenne az észak- és latin-amerikai angol gyarmatok beható összevetése a XVIII. század közepének kiviteli statisztikája alapján. A *Gentleman's Magazine* 1766-os cikke azt állítja, hogy a déliek összehasonlíthatatlanul gyorsabban fejlődnek mint az északiak. A fő termékek: a cukor, indigó, fűszerek stb., a dohány nem nyer említést.²⁶ A kivitel szempontjából a déli angol gyarmatok előnyben lehettek még ekkor is, de a kivitel és behozatal aránya tekintetében meglehetősen hátrányos a déli szigetek helyzete: erősen passzív kereskedelmi mérleggel és főleg a belső ipar teljes hiányában már nem lehet a déli gyarmatok fölényéről beszélni. A *Leeward* (sótavento) szigetek 1715—17 közötti kereskedelmének adatai is szemléltetik ezt:

	Behozatal (font)	Kivitel (font)
Antigua	185,059	30,855
Montserrat	34,485	4,921
Nevis	34,485	12,729
St. Kitts	98,772	11,182

²³ Edwards Bryan: Histoire civile et commerciale des Indes Occidentales, Paris 1804. 463. l.

²⁴ I. m. 307—309., 339—340. l. Az angol kiadásban 299—301. l.

²⁵ William Joung: i. m. 57. l. 1 hogshead=286,2 liter.

²⁶ Alan Burns: History of the British West Indies. London 1954. 492. l.

Azokról a szigetekről van szó, amelyeknek prosperitása Barbados ültetvényeseit tiltakozásra készítette.²⁷ Barbados teljesen a cukormonokultúra útját járta, míg e kis szigeteken a gyapottermelés is jelentős volt.

Vessünk pillantást az angol „mintagyarmattá” fejlődő *Trinidad* szigetére is, amely 1797-ig spanyol gyarmat volt. Az 1757. április 28-i Port of Spain-i városi tanácsülés arról panaszkodik, hogy kevés a lakos, azok is szegények, nincs pénz, súlyosak az ellátási nehézségek, a földművelést a szerszámok hiánya is akadályozza. 1777-ben javaslat született arra, hogy a francia Antillákról hozzanak ültetvényeseket és rabszolgákat. A spanyol Bourbonok „felvilágosult” gazdaságpolitikai törekvései Trinidadon is éreztették hatásukat: a kormányzó biztosokat nevezett ki a népesség megszámlálására, az ültetvények helyzetének felmérésére és az utak felügyeletére, majd 1789-ben intézkedett a rabszolgák védelméről. A spanyol uralom végén, 1797-ben a sziget lakossága 17,643, ebből néger rabszolga 10, 009.

Az ültetvények számbeli megoszlása:²⁸

159 cukorültetvény
130 kávéültetvény
103 gyapotültetvény
60 kakaóültetvény

Trinidadon tehát ekkor még nem beszélhetünk monokultúráról, ez az angol megszállás után fejlődött ki. A szomszédos sziget, *Tobago* a XVII—XVIII. században valósággal senki földje volt. 1678-ban holland, 1748-ban francia, 1763-ban angol, 1783-ban francia, végül 1793-ban illetve 1802-ben angol fennhatóság alá került a sziget.²⁹ Elmaradott állapotának az is oka, hogy a barbadosi ültetvényesek vetélytársat láttak a tobagói ültetvényesekben, és minden eszközt megragadtak, hogy hátráltassák őket. Az első francia megszállás idején a cukornád uralkodó termelvénné vált. 1790-ben mintegy 1,100 tonna cukrot termeltek, 37 cukorkészítő üzem működött. A gyapottermelés állott a második helyen. 1790-ben 14,170 rabszolga volt a szigeten. A rabszolga munkaerő az elmúlt 20 esztendőben hatalmasat növekedett: 1771-ben még csak 4716 volt a számuk.³⁰

A spanyol Antillák helyzete viszonylag ismertebb. Egyedül *Puerto Rico* gazdasági fejlődése (XVIII. század) tesz fel fogós kérdéseket a kutatóknak. Csak korrekciókkal tudjuk elfogadni Mintz álláspontját, aki a kisültetvényes gazdaság jelentőségének túlbecsülésével Kubához hasonlítja ebben a században.³¹ Igaz, hogy a század első felében az angol-spanyol ellentétek zavarták a sziget rabszolgákkal való ellátását, de a kávétermelés bevezetése után a rabszolgaimport nagyon meggyorsult. 1755-ben a *Compañia de Barcelona* majd egyének és csoportok vállalták rabszolgák szállítását. 1775-ben 70,2601 lakos közül 7,487 volt rabszolga, akiknek a száma 1794-ben már 17,500-ra emelkedett.³² A rabszolgáültetvényeken kívüli telepések nem rendelkeztek

²⁷ I. m. 339. l.

²⁸ *Eric Williams: History of the People of Trinidad and Tobago.* London 1964. 28—29., 40—47. l.

²⁹ *Gertrude Carmichael: The History of the West Indians Islands of Trinidad and Tobago* 1498—1900. London 1961. 304—306. l.

³⁰ *Eric Williams: i. m.* 55—59. l.

³¹ *Guerra y Sánchez: Sugar and Society* c. művének bevezetőjében.

³² *Luis M. Diaz Soler: Historia de la esclavitud negra en Puerto Rico.* (1493—1890). Madrid, s. d. 91. l.

olyan erős élcspattal mint a kubai dohánytermelő veguerók. Puerto Ricóban is volt dohánytermelés, de csak a belső szükségletek kielégítésére, nem a külpiacra.³³

Raynal szerint 1778. január 1-én a szigeten 5861 ültetvény volt, ezeken a következő volt a termés:³⁴

19,556	mázsa rizs
15,216	mázsa kukorica
11,163	mázsa kávé
7,458	mázsa dohány
2,737	mázsa cukor
1,114	mázsa gyapjú

Egy francia utazó a XIX. század elején a mezőgazdaság elmaradását négy okkal magyarázza: 1. a fizikai munka megvetése (a telepések részéről), ami abban nyilvánul meg, hogy 136 000 lakost 17 500 rabszolga tart el, 2. a járható utak hiánya, 3. az élelmiszerek külföldre való eladásának tilalma, 4. az eke felhasználásának hiánya.³⁵ Ugyanez a szerző leírja, hogy Puerto Ricóba az Egyesült Államokból gabonát, Kubából cukrot és viaszt, Marguerite-ből sót, Santo Domingóból dohányt, disznót, Dél-Amerikából rizst szállítanak.³⁶ Tehát annak ellenére, hogy a szigeten jelentős szerepet játszott az élelmiszertermelés (rizs, kukorica) és ez megakadályozta, hogy monokultúra alakuljon ki, Puerto Rico élelmiszerbehozatalra szorult.

E példa is mutatja, hogy a monokulturális út elkerülése nem jelent magasabb fejlettségi fokot a gyarmati viszonyok közepette, a természetes gazdálkodás színvonalán. Nem egyedül a gyarmati monopóliumok rendszerét kell hibáztatni. A szigetek egyenlőtlen fejlődése, a szigetek ültetvényeseinek konkurrencia harca és mindenekelőtt a rendkívül alacsony népesség legalább annyira meghatározta a Karib térség szigeteinek sorsát, hogy a csempészettről ne is beszéljünk.³⁷ E szigetek állandóan érezték két kereskedelmi pólus vonzóerejét és túlsúlyát. Amint egy 1721-es, a kakaókereskedelemtől szóló emlékirat megemlíti, Santo Domingo gazdasági életére a havannai és caracasi kereskedőtársaságok ránehezednek.³⁸ Az egyik pólus, Kuba centrális forgalmi szerepe ismeretes. Hátra van, hogy a Karib szigetekkel oly szoros gazdasági kapcsolatban álló Venezuela fejlődésének néhány, főként a monokultúrák vonatkozásában felvetődő kérdését röviden érintsük.

Hogy a venezuelai monokultúrák történeti szerepe világosabban kidomborodhasson, foglaljuk össze az Antillák ezirányú fejlődését.

1. A XVII. század második harmadáig bezárólag legfeljebb a francia Antillákon lehet olyan fejlődésről számot adni, amely a *dohánymonokultúra* felé tartott. A dohány azonban természeti adottságainál fogva nem alkalmas arra, hogy egy nagyobb szubtrópusi terület rá alapozza létét.

Eddig az időpontig már teljesen kifejlődött formában virágzott a rabszolgamunkaerőre épített *cukorültetvényes gazdaság* Braziliában.

³³ *Iñigo Abbad y Lasierra*: Historia geográfica, civil y natural de la isla de San Juan Bautista de Puerto-Rico. Puerto-Rico, 1866. 309—310. I. Iñigo Abbad művéről vö. *Isabel Gutiérrez del Arroyo*: Historiografía puertorriqueña. San Juan 1957. 11—14. I.

³⁴ *André-Pierre Ledru*: Sainte-Croix et Porto-Ricco. Paris 1810. 2. vol. 172—173. I.

³⁵ *André-Pierre Ledru*: i. m. 175—176. I.

³⁶ I. m. 179. I.

³⁷ Vö. *Tomás Blanco*: Prontuario histórico de Puerto Rico. 1943. San Juan. 46. I.

³⁸ *Emilio Rodríguez Demorizi*: Apuntes y documentos del comercio en la América. Clío (Órgano de la Academia Dominicana de la Historia). Núm. 109. 1957. enero-marzo. 105—106.

2. A brazil cukor hegemóniáját megdöntötte a francia és brit Antillák (főleg a kis szigeteket) területén a XVII. század második felében hirtelen kibontakozó *cukor-monokultúra*

A Nagy Antillákon megkezdődött a cukor térhódítása, de a XVIII. században Jamaica és Haiti kivételével sehol sem vált monokultúrává. Haitiben erről csak a század végén beszélhetünk,³⁹ de Jamaicában az 1739-es Cukor Törvény idején már klasszikus formában prosperált. 1768-ban 651, 1786-ban már 1061 cukorzüzem volt Jamaicában. 1731—1770 között a cukorexport megháromszorozódott. A század közepén kezdődött itt a kávétermelés.⁴⁰ A spanyol Nagy Antillákon a cukormonokultúra csak a XIX. században fejlődik ki.

Két termék több helyen szorosan felzárkózott a dohány, illetve a cukor mögé, de nem vált monokultúrává a termelése. A *kávé* az egyik, amely a Nagy Antillákon a XVIII. század második felében gyorsan tört előre, a másik az *indigó*, amely elsősorban a francia Antillákon virágzott. Az európai indigókereslet a textilkapitalizmus fejlődésével párhuzamosan nőtt. Colbert idejétől kezdve az indigótermés súlypontja Martinique-ről Haitibe tevődött át, ahol a XVII. század végétől a XVIII. század második harmadáig, a cukor előretöréséig az indigó volt a legfőbb termék. A nagyüzemi indigóföldeket 1740 tájékaán átalakították cukorültetvényekké. Annak ellenére, hogy az indigó a cukor, a kávé és gyapot után Haitiben a negyedik helyet foglalta el rangsorban, 1791-ben még mindig 3160 indigóterület volt.⁴¹ Ekkor már Észak-Amerikában és Venezuelában is elterjedt az indigó. Venezuelában azonban azt a szerepet sem játszhatta amit Haitiben.

Venezuela a XVI. században a legelmaradottabb spanyol gyarmatok közé tartozott. A Welserek és V. Károly közti szerződés nyomán csak a parti részek kerültek a telepítési övezetbe, az ország középső részeit csak a század derekán gyarmatosították. Lassú volt a népességnövekedés, a fővárosnak, Caracasnak még 1636-ban is csak 1500 lakosa volt. 1600—1607 között Venezuela csak 820 fehér lakost számlált a 17 960 indiánnal szemben. 1804-re Caracas népessége 42 000-re, az országé mintegy 800 000-re emelkedett.⁴² A két időpont között nagy fordulatokat tett meg a venezuelai lakosság.

Noha a gyarmati gazdaság alapja a XVI. században az állattenyésztés és a „hátók” körül létrejött falvak voltak, határozott ütemben bontakozik ki főleg egyes partvidéki területeken a *dohánymonokultúra* körvonala. A század végén Maracaibo kikötőjéből évente 25 000 libra, azaz 1000 arroba (1 arroba = 11,5 kg) guanare-i dohányt exportáltak, 1606-ban La Guaira kikötőjén 15 425 libra, 1607-ben 35 800 ment ki. A partvidéki dohánymonokultúra a többi termelvény elhanyagolására vezetett, ezért maga a caracasi Cabildo (városi tanács) kérte a kormányzatot, hogy vessen véget a dohánytermelésnek, amely nagymértékben kedvezett a csempészetnek. Erre válaszként jött az 1606-os királyi rendelet, amely a tilalmi zónában 10 évre elfiltotta a dohánytermelést.⁴³ Barinas, a legjobb dohányok földje nem tartozott bele a zónába.

³⁹ Vö. *Ignacio Gala*: Memorias de la colonia francesa de Santo Domingo con algunas reflexiones relativas a la isla de Cuba. Madrid, 1778. 95—96. stb. A rabszolgakizsákmányolás okozta rendkívüli társadalmi feszültségre *G. Dèbien*: L'esprit de St. Domingue (Un manuscrit de Lory). Revue de la Société Haïtienne d'Histoire de Géographie et de Géologie. Juillet-oct. 1958. 27—29. l.

⁴⁰ *Mary Manning Carley*: Jamaica. The Old and the New. London 1963. 38. l.

⁴¹ *Dauril Alden*: The Growth and Decline of Indigo Production in Colonial Basil: A Study in Comparative Economic History. The Journal of Economic History. 1965. XXV. No. 1. 42. l.

⁴² *J. M. Siso Martinez*: Historia de Venezuela. (5. ed.) Venezuela-México 1956. 71—72. l.

⁴³ *Eduardo Arcila Farias*: Economía colonial de Venezuela. México 1946. 81—82. l.

A caracasi hatóság álláspontját nem felső nyomás, hanem valószínűleg a spanyol és portugál származású földesurak (a két ország ekkor perszonalunióban egyesült) vetélkedése határozta meg. Azaz: Venezuelában nem a spanyol gyarmati gazdaságpolitika volt a primer tényező a dohánykultúra derékba törésében. Az eredmény teljes gazdasági csőd volt, ezért már 1612-ben kérte a Cabildo a tilalom felfüggesztését, ami meg is történt. 1615-ben Spanyolországban már 91 000 libra dohányt szállítanak, 1621-ben 73 370-et. Az 1615-ös adat egyben a XVII. század rekordja is volt, csúcspont, amely után a csökkenés, hanyatlás következett. A virginiai dohány versenyét a venezuelai dohány nem bírta, ugyanakkor azok a kisérdőbirtokosok és indiánok, akiknek a dohányját a csempészet dobta a piacra, nem kaptak semmi támogatást a nagybirtokosok érdekeit képviselő caracasi városi vezetőségtől. A legjobb barinasi dohány csak levél formájában exportálódott, nem dolgozták fel porrá, tubákká.⁴⁴

Ugyanúgy mint a francia Kis Antillákon, a dohánytermelés kezdeti nekilendülés után a nagybirtokosok ellenállása és az észak-amerikai konkurrencia következtében vereséget szenvedett Venezuelában is. A dohány itt még a pénz formáját sem öltötte fel, a XVI. században a gyöngy játszotta a számolópénz szerepét. A következő században egy, a monokultúra szintjére emelkedett termék, a kakaó vette át az uralmat a dohány detronizálása után.

A XVII. századi venezuelai kakaó fő iránya Mexikó volt, 1620—1700 között 357 766 fanegát (1 fanega = 15,5 liter) szállítottak ide, míg Spanyolországba csak 71,595-öt. A kakó fejében a XVIII. század végéig átlagban évi 500 000 peso-t kapott Mexikóból nemesfémbe a venezuelai gazdaság, és ez lehetővé tette a fémpénz elterjedését. Ennek a jelentősége rendkívül nagy lesz a XVIII. században: ez adta meg a lehetőségét a hazai kereskedőtöke fellépésének a monopóliumkereskedőtársaságok ellen, amelyek termékkel fizettek a termelőknek. A kakaó ára a XVII. század folyamán alig változott. Az 1620—1650 közötti évek árainak átlaga 107,1 réal (arrobánként), az 1650—1700 közötti éveké 116,6, ami enyhe emelkedést mutat.⁴⁵

A kakaómonokultúra klasszikus korszaka a XVIII. század, melyet 4 korszakra oszthatunk: 1. a Guineai Társaságon keresztül gyakorolt francia befolyás, 2. az angol kereskedelmi befolyás időszaka, 3. a Compañía Guipuzcoana uralmának évtizedei, 4. a szabad kereskedelmi korszak. A háború alatt a kakaó ára csökkent, míg a létfontosságú árucikkek ára megháromszorozódott. Ebből és a későbbi hasonló irányú tendenciából kitűnik, hogy nem fogadható fenntartás nélkül R. Romano tétele, amely szerint a monokultúra esetében a gazdaság fejlődése a főtermék árukivitelétől függ.⁴⁶ A mexikói-venezuelai árucserre illetve a kakaó Mexikóba való exportja sem támasztja alá azt a nézetet, hogy a spanyol kereskedelmi monopóliumok teljesen útját állhatnák a pénzgazdaság fejlődésének.⁴⁷ A gyarmatok közti kereskedelem, főleg a nemesfémtermelők és a tisztán agrárjellegűek közötti forgalom behatóbb elemzése tovább módosíthatja az egyoldalú összképet. Szerepének Romano általi lebecsülése, legalábbis a Karib térség esetében, ahol a hajóút olcsóvá tette a szállítást, nem indokolt.

⁴⁴ *Arcila Farias*: i. m. 83—87. 1.

⁴⁵ Uo. 99—101. 1. és *Arcila Farias*: Comercio entre Venezuela y México en los siglos XVII y XVIII. México, 1950. 134—135. 1.

⁴⁶ *R. Romano*: Mouvement des prix et développement économique. L'Amérique du Sud au XVIII siècle. Annales 1963. N. 1. 68. 1.

⁴⁷ *Ruggiero Romano*: Hispanoamérica en el siglo XVIII. Buenos Aires 1965 (Universidad de la Republica.). 15. l. Magyarul: Spanyol Amerika a XVIII. században. Századok 1965. 3. sz. 490. 1.

Hogy az árakat a „legális” kereskedelem milyen korlátozottan határozhatta meg, arra jellemzőek Pedro José Olavarriaga 1720—1721-es jelentésének adatai. 7 helység dohánytermelését 23 000 arrobában jelölte meg, ebből 19 000 ment exportra, ámde csak 4—5000 arroba jutott ki a hivatalos kereskedelem útján, a többi csempész-áru lett.⁴⁸ Maga a *Guipuzcoa Társaság* is a csempészet elleni küzdelem jegyében jött létre 1728-ban, a partvidék ellenőrzésére. A Társaság monopól jogait az 1735-ös királyi rendelet rögzítette, úgy hogy kizárta belőlük a caracasi Cabildót, amely így kezdettől fogva ellenzéki álláspontot foglalt el a Compañiával szemben. E privilégizált társaság nagy haszonkulccsal kereskedett, a 10 pesoért vásárolt kakaót Spanyolországban 45 pesoért adta el. A kakaóárak a század folyamán csökkentek, ami érzékenyen érintette a kistermelőket. Mexikó és a Karib szigetek felé szállított kakaóért valamivel többet fizettek, ezért akarta megfosztani a Társaság a helyi kereskedő-termelőket e kereskedelem lehetőségeitől. A Társaság történetének monográfusa, Hussey szerint a lakosság éppen a csempészet akadályozását tartotta a legnagyobb bűnének.⁴⁹

A Társaság tevékenysége ellen kirobbant 1749—1752-es León-féle felkelés legfőbb érvelése az volt, hogy az élelmiszer árakat magasan tarotta, ugyanakkor lenyomta a kakó árát. Sikerült ugyan levernü a felkelést, de lehetetlen volt véget vetni a holland kereskedők konkurenciájának. Egyrészt mintegy 35%-kal olcsóbban adták el az európai áruikat, másrészt többet fizettek a kakaóért, többet annak az árnak a duplájánál is, amit a Társaság adott.

A Társaság alacsony kakaóárjai két folyamatot indítottak el. Egyrészt a termelőket más termelvények (indigó, kávé stb.) felé irányította, és a kormányzat figyelmét is felhívta ezekre (rendeletek jelentek meg a kávétermelés, cukorültetvények és az indigókultúra ösztönzésére). Másrészt egyszerre ösztönözte a belföldi kereskedő-töket és a pénzgazdaságot: a hazai kereskedők ezüstpénzzel fizettek a kakaóért, és így előnyt biztosítottak maguknak a Társasággal szemben. Ha az is pénzt adott a kakaóért, akkor e kereskedők emelték a felvásárlási árat, és erre kényszerítették a Társaságot is.⁵⁰

A venezuelai kakaómonokultúra történetében az intendántúra felállítása fordulópontot eredményezett. Már az 1777-es rendelet felhatalmazást adott néger rabszolgák behozatalára és különböző termékek szabad exportjára, a kakó kivételével, amely továbbra is a Társaság monopóliuma maradt. A rabszolga-munkaerő beáramlása fokozatosan ásta alá a kakaómonokultúrát. Fordítottja történt, mint ami a Kis Antillákon, Jamaicán és Haitin a XVII. század végétől: nem a rabszolgaimport adta meg az alapját a kibontakozó monokultúrának, hanem a monokultúra felbomlása lett a rabszolga munkaszervezet egyik feltétele. E folyamat kiérlelése a XVIII. század utolsó, a szabadkereskedelmi irányzat által jellemezhető évtizedei alatt ment végbe.

A szabadkereskedelem tönkretette a Compañia Guipuzcoanát, ugyanakkor egy másik kötöttséget vezetett be Venezuelában: 1779-től a kormányzat elrendelte a dohánymonopóliumot, ami annak volt a kifejezője, hogy a dohány újra jelentős tényezővé vált az ország gazdasági életében. Főleg a Hollandia felé irányuló dohánykivitel növekedett meg, ide elsősorban a finom minőségű barinasi dohányt exportálták. A La Grita-i dohány is nemzetközi tekintélyt szerzett magának, de nem húzott annyi hasznot a monopóliumból (estanco), mint az előbbi. Amikor 1793-ban az összes városok képviselői a monopólium megszüntetését kérték, egyedül Barinas

⁴⁸ *Arcila Farias*: i. m. 173—175. l.

⁴⁹ *Hussey R. D.*: *The Caracas Company 1728—1784*. Harvard, 1934.

⁵⁰ A Compañia faktorának, José de Amenábar 1774-es észrevételei *Arcila Farias* i. művében 268—269. l.

küldötte foglalt másként állást, kifejtve, hogy városa sokat köszönhet az estancónak, elsősorban hiteleket és jó árakat.⁵¹

Venezuela rabszolga gazdaságának alapja, a néger rabszolga munkaerő is megnövekedett a XVIII. század végére: a 1000 000 indián mellett 60 000 néger volt, a többi „barna” (pardo), akik fizikai munkát végeztek. A venezuelai történetírásban nagy viták folytak arról, hogy az ország társadalma osztálytársadalom, kasztrendszer vagy rendiség volt-e.⁵² Gazdasági alapjává ebben az időben mindenképpen a rabszolga munkaerő vált, a mezőgazdasági termelés pedig a kakaómonokultúra kereteit szétfeszítve kapott szélesebb talapzatot.

Ennek feltétele már korábban adva volt, minthogy a venezuelai alföld, a Llanos extenzív marhatenyésztése állandó ellenpólust jelentett a kakaó-tartományokkal szemben. Már a XVII. század közepén 137 680 marháról tett említést Daniel Mendoza, azóta a szám jelentősen megnövekedett, a Llanos pedig külön társadalmat termelt ki, amely az argentin pampák és a mexikói állattenyésztők világával tartott rokonságot. Humboldt mint a gonosztevők paradicsomát írta le, ide menekültek az igazságszolgáltatás üldözöttjei.⁵³ E táj társadalmának az 1810—1830-as felzabardító háborúban kiemelkedő szerepét Germán Carrera Damas tette gondos vizsgálat tárgyává.⁵⁴ Ezeknek az esztendőknél szükségszerűen lett legnagyobb gazdaság- és társadalompolitikai problémája a rabszolgaság illetve a mellette és az ellene felhozott érvek.

Egy szélesebb alapon nyugvó, hazai kreol kereskedők és földesurak érdekeit szolgáló gazdasági rendszer a spanyol uralom alól való felszabadulás esetében még kevésbé tudta nélkülözni a rabszolga-munkaerőt. Amint a caracasi „El Observador Caraqueño” újság 1824. január 22-i számában olvassuk: „A rabszolgaság, akár örökletes akár szerződéses formában, abszolúte szükséges népeink léte és megmaradása érdekében a nemzet véleménye szerint, mivel a mi földünk összes termelvényeinek elsőrendű termelői az ő karjuk.” Ők termelik az exportcikkeket, nélkülük a gazdasági élet nem mozogna. Ezután a cikk írója jámboran a rabszolgaságot a „filantrópikus” elvekkel igyekszik összeegyeztetni.⁵⁵

Helyesen állapítja meg a venezuelai gazdaság történetírója, E. Arcila Farias, hogy „a mezőgazdaság fejlődése összefüggésben maradt a rabszolgakérdéssel.”⁵⁶ Minthogy a többi latin-amerikai terület, elsősorban a Karib térség esetében hasonló volt a helyzet, érdemes röviden megállni a problémánál, annál inkább, mert R. Romano cikkei, melyeket egyesek a „legkiforrottabb kezdeményezésnek” minősítenek, fel sem veti.⁵⁷ Felvetése és átgondolása haszonnal járhat, különösen, ha nem tévesztjük szem előtt, hogy Latin-Amerika gazdaságát nem lehet a gyarmattartó és a nyugat-európai országok gazdasági fejlődésétől elszakítva szemlélni.

A latin-amerikai rabszolgaság az ültetvényes gazdálkodás formájában az Antillákon, Venezuelában és Braziliában vált a társadalmi viszonyok alapjává. *R. Romano* éppen azzal, hogy egész Latin-Amerikát a természetes gazdaság birodalmába utalja,

⁵¹ Vö. *Depons*: *Viaje a la Parte Oriental de Tierra Firme*. Caracas 1930. Idézve *Arcila Farias*-nál: i. m. 343—344. l.

⁵² *Siso Martínez*: *Historia de Venezuela*, 203. l.

⁵³ Uo. 203—206. l.

⁵⁴ *Materiales para el estudio de la cuestión agraria en Venezuela (1800—1830)*. Vol. I. Caracas 1964. Bevezető tanulmány CXVI—CXXIX. l.

⁵⁵ *Materiales*, 371—372. l.

⁵⁶ *Economía colonial de Venezuela*, 406. l.

⁵⁷ *Tullio Halperin Donghi*: *Storia e storiografia dell'America coloniale spagnola*. *Rivista Storica Italiana*. LXXVI. l. 1964. 32. l.

zárja ki bizonyos apró de fontos különbségtételek lehetőségét. A rabszolgapiac feltöltése az erőszak jól ismert formájában, csempészet, kalózkodás és háború útján volt lehetséges az ókorban. Ezzel szemben a kérdésünkben szereplő latin-amerikai térség a XVI—XVIII. században a rabszolga-munkaerőt a forgalmi folyamat útján kapta. A rabszolga maga is áru, „a munkaerő megvásárlására fordított pénztőke az állótőke pénzforgalmának szerepét tölti be, s csak fokozatosan, a rabszolga élete munkaképes időszakának lejártá után térül meg”.⁵⁸ Igaz, hogy a pénz csak akkor töltheti be az áruvételben játszott szerepét, ha van rabszolga-áru illetve rabszolga-rendszer, mégis a pénztőke e sajátos szerepe a mi esetünkben *bizonyos mértékben* felbontja a természeti gazdálkodás zárt rendszerét, arról nem is beszélve, hogy a megvásárolt rabszolga „tőkésített értéktöbblet” forrása lesz.⁵⁹ A természeti gazdálkodás rendszerébe a tőkés termelés szálai nyúlnak bele, éppenúgy mint ahogy a rabszolga-kereskedelemmel foglalkozó pénztőke egy, a használati értékek termelésére irányuló gazdaságba illeszkedik bele.

Nem kevésbé fontos az a tény, hogy a rabszolgamunka termelvényei „a piacon mint áruk szerepelnek, mint áruk kerülnek bele az ipari tőke körforgásába, valamint az ipari tőkében foglalt értéktöbblet forgalmába”.⁶⁰ Ez csak úgy lehetséges, hogy a piac *világpia*c, amelyen a nyugat-európai ipari tőke, a gyarmatok és Európa közti, valamint a gyarmatok között mozgó kereskedelmi tőke és a gyarmatok rabszolga-munkája egy egységes áramkör különböző pontjait jelenti. Marx nyomatékosan hangsúlyozza: „Azt, hogy most az amerikai ültetvénytulajdonosokat nemcsak hogy nevezzük tőkésnek, hanem *ők azok is*, azon alapul, hogy egy, a szabad munkán nyugvó világpiac keretei között léteznek mint rendellenességek.”⁶¹

Rendkívül fontos ennek az összefüggésnek a hangsúlyozása. R. Romano egy közelebről meg nem határozott idézetet hoz, amely szerint „a kapitalizmus teljes kibontakozása (azaz a relatív értéktöbblet kizsákmányolása) rabszolgamunkaerővel lehetetlennek bizonyult, mert ezzel műszakilag és társadalmilag nem lehet megszervezni a termelést oly módon, hogy a relatív értéktöbblet kizsákmányolása növekedjék”.⁶² Teljesen közömbös a rabszolgaültetvényes gazdálkodás jellegének eldöntésében, hogy abszolút vagy relatív értéktöbblet formájában történik-e a kizsákmányolás. Nem is abból a szempontból vizsgálándó ez a munkaszervezeti forma, hogy a „kapitalizmus teljes kibontakozását” eredményezi-e, azaz hogy *önmagában* tőkés jelenség-e. Inkább a tőkés világpiacon belüli funkciója szerint kell meghatározni jellegét. Ezért tartjuk fontosnak a monokultúrák fejlődésének vizsgálatát szorosabban a nyugat-európai manufaktúrákhoz és a nyugati kereskedelmi tőkék egymással való vetélkedéséhez, a kereskedelmi háborúkhöz kapcsolni. Sajnos, ilyen szinoptikus összegezések mindezideig alig történtek. A latin-amerikai természeti gazdaságoknak a világpiacon belüli keretek közötti elemzése egészen más problémákat vet fel, mint az európai, vagy még szűkebben a nyugat-európai áruterelés és naturalgazdaság összefüggéseiből származó eredmények. R. Romano álláspontja neofiziokrata, Quesnay alapján („abondance et non valeur n'est pas richesse. Disette et charté est misère. Abondance et cherté est opulence”) ma már nehéz megközelíteni az általa felvetett problémákat. A belső ipar meglétének hiányából való kiindulás is veszélyes, ha nem járul hozzá

⁵⁸ Marx: A tőke II. Budapest 1953. 487. l.

⁵⁹ A tőke III. Budapest 1951. 876. l.

⁶⁰ A tőke II. 113. l.

⁶¹ A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Budapest 1953. 50—51. l.

⁶² Századok 1965. 3. sz. 487. l. Hispanoamérica en el siglo XVIII. 9—10. l.

a világpiacon adottságokkal való számolás. A földműves-iparos-földbirtokos utat csak Európában teheti meg az áru, nem a XVIII. századi Latin-Amerikában.⁶³

Ha R. Romano Dopsch tételeire támaszkodik, mi is megengedjük magunknak Marx termékenyítő észrevételeinek felhasználását, és a mondottakat, idézettek kiegészítjük azzal, hogy bár az ültetvényes gazdálkodást *önmagában* vizsgálva el kell határolni a tőkés gazdaságtól, viszont a világpiacon termelő ültetvényt a rabszolga-gazdálkodás legfejlettebb válfajának tartjuk, amelyben a földtulajdonos és a munkaeszközök tulajdonosa egy személy. „Ugyanígy a járadék és a profit is egybeesnek, az értékpluszt különböző formái nem válnak szét.”⁶⁴ Mi éppen abban látjuk a latin-amerikai rabszolgaültetvények gazdasági (bizonyos fejlettségi fokon túl szociális) kulcskérdését, hogy a gyarmatok nyersanyagáért való harcot, következőképpen az ültetvényes hasznát miképpen határozza meg a gyarmatosító országokban gyorsan fejlődő tőkés kizsákmányolás rendszere és az egymás közötti vetélkedés? Ebből a szempontból vitás Haring megfigyelése, aki szerint a XVIII. században a trópusi monokultúrák termékei iránti figyelem és kereslet csökkent, minthogy gyapottal, cukorral, indigóval telítve volt az európai piac.⁶⁵ Amennyiben egyes termékek esetében az európai piac vonzóereje csökkent, az ekkor előretörő Egyesült Államok piaca búsán kárpótolta ezért a latin-amerikai országokat. A felvirágzó katalán ipar és tőke, melyet P. Vilar értékes tanulmánya tett elemzés tárgyává, Spanyolországon belül sem a keresletsökkenés tényezője volt. Az angol tőke érdeklődésének növekedését a XVIII. században Vicens Vives mint a szabadkereskedelmi irányzat, sőt a dél-amerikai országok szabadságának előkészítőjét értékeli.⁶⁶

A rabszolgaültetvényes gazdaság „mikroökonómikus” elemzése ezideig nem történt meg, csupán leírások alapján értesülünk a rabszolga árának, költségeinek, a föld árának, hozamának általános adatairól. A gazdaságok számadásainak rövidebb és hosszabb időtávon való összevetése nélkül nem lehet a rentabilitás kérdéseire választ adni. Humboldt leírja, hogy Kubában a XIX. század elején 184 000 kg cukor készítéséhez 150 rabszolgára van szükség. Közli a rabszolgák árát (450—500 peso) és évi költségét is (40—50 peso). Azt is megtudjuk tőle, hogy az első cukornádültetvény 20—23 évig terem, majd utána 3 évenként újra kell ültetni.⁶⁷ Mindez kevés, valamivel többet csak a XIX. századi ültetvényekről tudunk. Egyedül Debién munkássága úttörő, a francia Antillákon kívüli területeken, több ültetvénytípusban is szükség volna hasonló kezdeményezésekre.

A monokultúrák latin-amerikai szerepe egészében negatív, a gyarmati kizsákmányolás egyik fontos eleme. Mégis, beható elemzésük nélkül lehetetlen megérteni annak a kreol arisztokráciának a társadalmi funkcióját, amely a felszabadító háborúkban a spanyol uralom lezárásában nem kis részben volt érdekelve. E tekintetben nagyonis szembevetendő az a különbség, amely az Antillák ültetvényesei és a Tierra Firme kreol földesúri kereskedő vezető osztálya, pl. az érintett venezuelai „gran cacao”-k, a nagy kakaóültetvényesek között fennálltak. Az Antillákon, főleg az angol és részben a francia szigeteken az ültetvényesek tekintélyes része nem tartózkodott a gyarmati birtokokon, hanem Londonban és Párizsban élt. Az angol ültetvényesek gyakran zálogosították el gyarmati földjeiket bankároknak vagy egyes vállalatoknak,

⁶³ R. Romano: Annales 1963. N. 1. 70—74. l.

⁶⁴ Marx: A tőke III. Budapest 1951. 871. l.

⁶⁵ Idézi R. Romano: Une économie coloniale: le Chili au XVIII siècle. Annales 1960. N. 32. 284. l.

⁶⁶ Vicens Vives: Manual de historia económica de España. 3. kiad. Barcelona 1964. 501. l.

⁶⁷ A. de Humboldt: Essai politique sur l'île de Cuba. I. Paris 1826. 211., 234., 245. l.

és a XVIII. század végén sokan tönkre is mentek, a cukoroligarchia elszegényedett, skót és zsidó kereskedők vették át helyüket.⁶⁸ Ez a körülmény nem kedvezett a függetlenségi törekvéseknek és hozzájárult ahhoz, hogy a haiti példa egyértelműen a gyarmattartók oldalára állította az Antillák ültetvényeseit. Az *abszintizmussal* együtt fejtette ki itt a monokultúra és rabszolgaság azt a kárhozatos hatást, amely e térséget a modern időkben — az elmaradottság, társadalmi feszültség és az idegen hatalmak gátlástalan garázdálkodása közepette Latin-Amerika egyik legérzékenyebb ideg-gócává, nemcsak civilizációkat összekötő, ellentétek lecsapódásait elszenvedő, a Mediterraneumhoz hasonló térséggé,⁶⁹ hanem „alkalmi gazdasággá” (*economía de ocasiones*) is tette a XIX. századtól kezdve.⁷⁰

A monokultúrák illetve egy-két termék túlsúlya által meghatározott gazdaságok átalakítását célul kitűző törekvések, elsősorban a felvilágosodás eszmekörében fogant „Ország Barátainak Gazdasági Társaságainak” programjai a mezőgazdaság sokirányú fejlesztésére („*diversificación de la agricultura*”) irányultak. Az az Arango y Parreño aki guinesi birtokán maga is rizst termelt, szélesebb bázisra akarta helyezni a kubai ültetvényes gazdálkodást, hogy a rabszolgák élelmiszerekkel való olcsó ellátása csökkentse a cukortermelés önköltségét.⁷¹ Ez reális program volt, ellentétben a felvilágosodás megszállottjával, Ramirez kubai intendánssal (1815—1820) és egyes értelmiségiekkel, akik a kubai gazdaság átalakításán fáradoztak a monokultúra felszámolásával és kisárutermelő parcellagazdaság létrehozásával, amit Friedlaender „Kis Kuba” programnak nevezett el.⁷²

Venezuelában az „Ország Barátainak Gazdasági Társasága” a felszabadulás idején, 1830-ban az ültetvények támogatását továbbra is fontosnak tartja.⁷³ Az egyes szekciókban lefolyt viták jegyzőkönyveiben külön hangsúly kerül az állattenyésztés, ezen belül a marhatenyésztés fejlesztésére, ami az ország jobb ellátását van hivatva szolgálni, ugyanakkor az exportlehetőséget tágítja és „éleszti a belső ipart”.⁷⁴ Szó esik a gabonatermelés és a kávétermelés segítéséről is. A függetlenségi háború idején a venezuelai közvéleményben immár nem a kakaó, hanem a dohány játszott a törzs-termelvény szerepét. Boves, a felszabadító harcok idején a katonai szolgálat alól is kész felmenteni a dohánytermelőket, mert amint írja „meg vagyok győződve a dohánytermelés fenntartásának és növelésének szükségességéről, ez a termelési ág ezekben a Tartományokban az egyetlen amely fedezni tudja az állam költségeit”.⁷⁵ 1821-ben a „Kolumbiai Kongresszus” törvényt hoz a dohányexport szabályozására.⁷⁶ Maguk a termelők reményeket táplálnak, a kormányzathoz fordulnak támogatásért. Leírják nyomorukat, ami a dohánytermelés elhanyagolásának következménye. Tisztában vannak, hogy a dohány „az egyedüli termelvény amellyel az állam a jelen körülmények közt számolhat”, ezért kérik, „hogy újból ösztönözzék a termelőket”.⁷⁷ A pénz-

⁶⁸ *Sergio Bagú: Estructura social de la colonia. Ensayo de historia comparada de América Latina.* Buenos Aires 1952. 95—96. l.

⁶⁹ *A. Curtis Wilgus: The Caribbean Area.* Washington 1934. 9. l.

⁷⁰ *Gordon K. Lewis: El fondo histórico de la sociedad del Caribe.* La Torre. 43. 1963. Jul.-sept. 49. l.

⁷¹ Vö. *Ramiro Guerra y Sánchez: La industria azucarera de Cuba.* 1940. Habana. 10—11. l.

⁷² *J. Le Riverend Brusone: Historia económica. Historia de la Nación Cubana III.* 1952. 283. l.

⁷³ *Materiales para el estudio de la cuestión agraria en Venezuela (1800—1830).* Vol. I. Caracas 1964. 540. l.

⁷⁴ *Materiales...* 544—545. l.

⁷⁵ *Materiales...* 144. l. Caracas, 1814. júl. 29.

⁷⁶ *Materiales...* 302—304. l.

⁷⁷ *Materiales...* 130. l. 1814. jan. 26.

ügyi államtitkár különösen a barinasi dohány keresettségét emeli ki, és a felyásárlási ár emelését sürgeti.⁷⁸

Venezuelában a kubai veguerókhoz hasonlóan a dohánytermelés a szegények gazdasági tevékenysége, mivel munkaigényes, de nem tőkeigényes foglalkozás. Az „El Columbiano” caracasi laphoz érkezett 1824. május 5-i levél szerint, amelyet dohánytermelők írtak, a dohánytermelés ösztönzése és a kivitel megkönnyítése „olyan karoknak lenne hasznára, akik más munkára nem alkalmasak”. Szerintük a kistermelők gazdasági fellendítése azt eredményezné, aminek „Washington hazája nagyrészt köszönheti irigylésreméltó virágzását”.⁷⁹

A venezuelai „labradorok” csak azt felejtették el, hogy az Egyesült Államokban az exportképes dohány termelése egyrészt rabszolgaültetvényen folyt, másrészt feldolgozását a hazai ipar, pontosabban a szélesen elterjedt háziipar végezte el. Egyébként a XVIII. század végétől egészen a 1850-es évekig a virginiai dohánytermelés meglehetősen visszaesett.⁸⁰ Sajnálatos, hogy a venezuelai dohány történetét úgy szólnán csak a külkereskedelem és az 1779-es monopólium megvilágításában ismerjük valamennyire. Arcila Farias összefoglalásán kívül semmilyen tanulmányra nem támaszkodhatunk. Federico Brito Figueroa marxista igényű legújabb szintézise, amely különösen a latifundismo XVIII. századi elterjedésének, a „composición”-rendszernek szentel figyelmet, semmi újat, még új szempontokat sem ad a kérdéses témakör tanulmányozásához.⁸¹

Itt kell megemlíteni, hogy Brito Figueroa nem elemzi a monokultúra, főleg a XVIII. századi kakaó-hegemónia következményeit sem, mindössze közli az export növekedésének számadatait.⁸²

1700—1709 között	16 227 090	spanyol font
1710—1719 között	21 143 650	„ „
1720—1729 között	27 245 900	„ „
1730—1739 között	51 749 940	„ „
1740—1749 között	46 506 570	„ „
1750—1759 között	63 299 610	„ „
1760—1769 között	63 490 130	„ „
1770—1779 között	59 376 900	„ „
1780—1789 között	71 311 900	„ „
1790—1799 között	81 765 530	„ „
összesen	503 117 220	spanyol font

Azt is megjegyzi, hogy a század végén a földbirtok és a latifundiális ültetvény szinonim fogalmakká váltak a századfordulón. Csak éppen azt nem tudjuk meg, hogy a kakaó-ültetvények koncentrációja, általában a világpiacra termelő ültetvények fejlődése milyen összefüggésben van az általa hangsúlyozott társadalmi átalakulással, amelyet feudalizálódásnak, „enfeudamiento”-nak nevez. Az európai feudalizmus ismérveinek

⁷⁸ Materiales... 470. l. 1826. febr. 1.

⁷⁹ Materiales... 380. l.

⁸⁰ Harold Underwood Faulkner: Histoire économique des États-Unis d'Amérique. I. 1958. 63., 70., 80—82., 85—87., 131., 201. l.

⁸¹ Federico Brito Figueroa: La estructura económica de Venezuela colonial. Caracas 1963. 157—199., 206.—210. l.

⁸² F. Brito Figueroa: i. m. 243. l.

Venezuelára való alkalmazása nem lehet sikeres, ha csupán a rabszolgák jogi felzabadosulásának oldaláról közelítjük meg a problémát.⁸³

A történészek egy másik tábora az „amerikai utas” fejlődés, a szabad kistelepesi egzisztenciák álláspontjáról vette vizsgálat alá Spanyol-Amerika gazdaságának történeti fejlődését. Ez az irányzat az abolicionizmushoz és Humboldt alapvető megállapításaihoz nyúlik vissza. Ismeretes a nagy német tudósnak a kubai monokultúrát elítélő nézete.⁸⁴ Ha el is tekintünk arról, hogy a birtokfejlődés farmer típusa és a „diversificált” mezőgazdaság a gyarmati Latin-Amerikában nem tartozik a történelem által nyújtott lehetőségekhez, mindenképpen kívánatos lenne az ültetvények árnyékában alig észrevehetően meghúzódó kistermelők viszonyainak nagyobb figyelmet szentelni. Egyelőre még csak néhány statisztikai adatot ismerünk. A problémák érzékeltetésére álljon itt Caracas tartomány kakaó földbirtokainak 1744—1746-os megoszlása:⁸⁵

Birtokkategóriák	Birtokosok száma	Összes földek nagysága ha-ban	Kakaócserjék száma
5 ha alatt	90	191 (1,8%)	91 000
5—9 ha között	61	420 (3,7%)	176 444
10—24 ha között	141	2 398 (21,1%)	1 092 000
25—49 ha között	97	3 233 (28,8%)	1 554 509
50—99 ha között	36	2 401 (21,8%)	1 101 400
100 ha felett	13	2 471 (22,8%)	1 117 568

A 438 birtokos közül 90 a kisbirtokosok kategóriájába tartozott, átlag mintegy 1000 kakaócserjével rendelkezett mindegyik, tehát nem igényelt birtokuk rabszolgát, egy nagyobb család maga is megművelhette. A 10 ha feletti birtokok immár rabszolgáültetvények voltak. A dohánytermelés vonatkozásában még ennyit sem tudunk a kistermelőkről.

Venezuelában — ellentétben az Antillákkal — az encomienda birtokrendszer fennmaradt a XVI. század közepén történt bevezetés óta. Jellemzője a lassú fejlődésen kívül az volt, hogy maximális mértékben igénybe vette az indiánok személyes szolgáltatásait (servicio personal) és az indián női munkaerőt. A XVII. század második felében létező 70 encomienda közül csak 13 termelt kakaót, a legtöbb a kukorica-termelésre volt beállítva. Általában 3—4 napot dolgoztak az indiánok, de egyes területeken (Mérida, Barinas, La Grita) kényszermunkájuk fejében bért kaptak, ami nyilvánvalóan összefüggésben volt a dohánytermelés speciális követelményeivel. Nem ismerjük a dohányültetvények és az encomiendák összefüggéseit, és főleg nem az itt dolgozó indiánok saját kezelésben levő földjét.

A hatalmas szűzföldek lassú birtokbavétele a XVIII. században kedvezett a földesurak és rabszolgák között kialakuló szerződéses viszony fejlődésének. Ez első sorban a kakaóültetvényeken figyelhető meg, ahol megjelent a sajátos latin-amerikai peón-munkaviszony. A peón nem szabad bérmunkás, egyszerűen a kényszermunka ölt bérmunka jellegét. Ennek ellenére a peonaje-t a rabszolga termelési viszonyok felbomlása egyik termékének kell tekinteni. A rabszolga viszonyok krízisét a földesurak és a kereskedelmi tőke közötti ellentétek kiéleződése és a századforduló nagy

⁸³ F. Brito Figueroa: i. m. 361—385. l.

⁸⁴ Humboldt: Ensayo político sobre la isla de Cuba. La Habana, 1960. 255. l. Francia kiadásban, Essai politique, 278. l.

⁸⁵ F. Brito Figueroa: La estructura económica de Venezuela colonial, 175. l.

élelmezési zavarai jelezték. Ennek a folyamatnak voltak részei a rabszolga felkelések és a néger rabszolgák egyre sűrűsödő szökései. A szökött rabszolgák, a *cimarrónok* száma a XVIII. század végén 30—40 000 között mozgott.

A régi rend felbomlásának kezdetén, a függetlenségi háború hajnalán bonyolultabb volt a venezuelai társadalom mintsem hogy feudálisnak vagy tőkésnek lehetne minősíteni. Az európai kategóriákat egyébként sem alkalmazhatjuk minden megfontolás nélkül.

*

—Az egyes latin-amerikai monokultúrák vizsgálata eddig nagyonis a nemzeti történetek keretein belül maradt, legfeljebb a kereskedelmi forgalom összefüggéseiben vagy egyes nagy monopóliumok tevékenységével kapcsolatban nyertek szélesebb háttérrel. Fontosságát egyre inkább kezdik felismerni a latin-amerikai kutatók.⁸⁶ Öröndetes, hogy a „fazenda” tőkés jellegében beálló változásokra is kezdenek figyelni. C. Furtado kiemeli, hogy a „nagy tőkés vállalkozás” amely többlettermékét exportálja vagy a bánya- és városi központokba szállítja, a monokultúrák versenye következtében vagy háborús zavarok miatt, könnyen átalakul feudális irányban, esetleg meg is szűnik.⁸⁷ Ugyan ő mutat rá a „pré-kapitalista” birtokfejlődés különböző típusaira. Van olyan, amelyet a földbirtokosok kisajátítása után a közvetítők felépése jellemez, mint ahogy a jezsuita rend felszámolása után Paraguayban történt, vagy más körülmények között Haitiben. Helyesen hívja fel a figyelmet a bányagazdaságnak a mezőgazdaságra gyakorolt hatásaira, amelyek vagy ösztönözték a mezőgazdaság technikai alapjainak a fejlődését vagy megnyitották az utat a mezőgazdasági import előtt, mint pl. Bolíviában.⁸⁸ Világpiaci szinten a monokultúrákkal szoros összefüggésben kell vizsgálni a nagy területek gazdaságát meghatározó és egyformásító fémbányászatot, valamint az extenzív állattenyésztést is (Mexikó, Venezuela, Argentína).⁸⁹ Ilyen szempontból nagyon is jogos a regionális egységek megkülönböztetése, tekintet nélkül arra, hogy a munkaszervezet a rabszolgaságra, a mitára vagy a peonaje-ra épül.

A monokultúrákat hajlamosak vagyunk kizárólag negatív oldaláról szemlélni. Bénító hatása lemérhető abban a mohóságban, amellyel az idegen tőke, éppen a monokultúrák szerkezet résein behatolva, birtokba vette az egyes latin-amerikai országok gazdaságát. Elég utalni az Egyesült Államok tőkeinváziójára a XIX. század második felében a kubai cukor irányában.⁹⁰ Ugyanakkor az iparosítás és a független gazdasági haladás szempontjából rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy a latin-amerikai országok egyes termékeket nagy mennyiségben tudnak a világpiacra dobni. Áll ez a szocialista útra lépő Kubára is. A venezuelai „olajmonokultúrának” is megvan ez a pozitív aspektusa.⁹¹ A monokultúra sajátos szerkezeti alapot adott a modern latin-amerikai társadalmak gazdasági életének, amit ugyanúgy adottságként kell kezelni mint a „porosz utas” kelet-európai birtokrendszert, amely a nyugat-európaiaktól eltérő vonásokat kölcsönzött az agrárfejlődésnek. Elérkezettnek látszik

⁸⁶ José Luis Romero: Les problèmes de l'histoire sociale en Amérique latine. Annales 1965. 2. 214. l.

⁸⁷ C. Furtado: Développement et stagnation en Amérique latine. Une approche structuraliste. Annales 1966. 1. 5. l.

⁸⁸ Uo., 8., 16. l.

⁸⁹ Sergiu Bagú: Estructura social de la colonia, 76—77. l.

⁹⁰ J. Le Riverend: Historia económica de Cuba. (2. ed.) La Habana, 1965. 224—225. l.

⁹¹ Vö. E. Lieuwen: Venezuela. Oxford 1961. 110—155. l.

az idő az egzaktabb és rendszeresebb vizsgálatokra a gyarmati korszak vonatkozásában is. Nélkülük nehéz lenne annak bonyolult problematikáját tudományosan megközelíteni.

Mindenekelőtt annak a kutatásnak a folytatását látjuk sürgető feladatnak, amelyet E. Arcila Farias a Mexikó és Venezuela között lebonyolódó XVII—XVIII. századi forgalom feltárásával kezdett meg úttörő módon.⁹² Ilyen pontos felmérés nem létezik az Antillák vonatkozásában, amelyek Venezuelával együtt egy sajátos gazdasági zónát alkottak, Mexikóval a gyűjtőpontban. Le Riverend Kubával kapcsolatban joggal jegyzi meg: „Igen nagy jelentősége volt a gyarmatközi kereskedelemnek, noha általában mellőzéssel kezelik. Gyakran túl nagy hitelt adtak az Indiák Törvényei szövegének, amelyek ellentétben állnak ezzel a kereskedelemmel.” . . .⁹³ Az egyes, sajátos törvényeknek engedelmeskedő regionális gazdasági egységek problémái iránt csak újabban kezd érzékenyvé válni a történetírás.⁹⁴

A Karib-venezuelai zóna termelési problémái terén vetettünk fel néhány kérdést. Maga a kereskedelmi folyamat is csak mexikói-venezuelai viszonylatban ismertebb, ezért a szigetekközi forgalom részletei még további kutatásra várnak. Ismeretlenek a Kuba-Mexikó, Kuba-Dominika közötti kereskedelem adatai, csak általánosan tudunk olyan dolgokról, hogy Havannából Veracruzba dohányt és sőt exportáltak, míg onnan lisztet hoztak be. Havanna közvetített a mexikói-venezuelai kakaókereskedelemben. Mexikó mind a Karib szigetek, mind Venezuela számára olyan második anyaországnak számított gazdasági értelemben. Arcila Farias joggal beszél egy „mexikó gyarmati birodalomról Amerikában”, minthogy a Karib zóna, Venezuela egyaránt innen vette azt a pénzmennyiséget, amely lehetővé tette az európai értékek megvásárlását.⁹⁵ Legfontosabb piacuk (főleg Venezueláé) nem Spanyolország, hanem Mexikó volt, sőt a Fülöp-szigetek is Mexikón, Acapulco kikötőjén keresztül tartották kapcsolataikat az európai piaccal. Mexikó nemcsak pénzzel és gabonával, hanem bizonyos iparcikkkel is el tudta látni a Karib zónát és Venezuelát. A felszabadító háborúk hajnalán Mexikó kereskedelmében az amerika-közi rész elérte a spanyol-európai forgalom volumenét.

Mexikó kereskedői nem foglalkoztak távolsági szállítással, bevárták a spanyol, kubai, venezuelai és más hajókat. A gyarmatok elszakadása után Mexikó kereskedelmi hajóhad hiányában elveszítette az Antillákkal és más amerikai területekkel való intenzív kapcsolatait. Ennek előjátéka volt az, hogy a XVIII. század végén szabaddá vált a gyarmatoknak az anyaországgal és idegen hatalmakkal való kereskedelmi forgalma. Már ekkor fokozott figyelemmel fordultak a caracasi kereskedők Spanyolország, Anglia és más országok felé. A mexikói regionális hegemonia korszaka ezzel véget ért. Ugyanígy lejártszódott egy hasonló folyamat a dél-amerikai gyarmatokon, ahol Peru gazdasági főségére az az 1748-as rendelet mért csapást, amely Buenos Airesnek jogot adott az európai áruk befogadására.⁹⁶

⁹² E. Arcila Farias: Comercio entre Venezuela y México en los siglos XVII y XVIII. México 1950. Jó összképet ad az első fejezet: 13—15. l. Arcila Farias nyomdokain jár J. Le Riverend: Relaciones entre Nueva España y Cuba (1518—1820). Revista de Historia de América. 37—39. sz., 1954. 45—108. l. Vö. még Morales Carrión: Puerto Rico and the Non Hispanic Caribbean. Río Piedras, 1952.

⁹³ La estructura del comercio durante el siglo XVIII. Historia de la Nación Cubana. II. 1952. 240. l.

⁹⁴ J. Vicens Vives: Historia social y económica de España y América. III. 1957. Barcelona. 557—558. l.

⁹⁵ Arcila Farias: Comercio entre Venezuela y México, 19—20. l.

⁹⁶ Emilio Romero: Historia económica y financiera del Perú. Lima 1937. 194. l. Arcila Farias: i. m. 24—27. l.

A Karib térségben és Venezuelában Mexikó főségét a spanyol birodalom kereskedelempolitikája segítette kiformalni és fenntartani. A spanyol monopóliumok, az azok által a gyarmatokra kényszerített alacsony árak sokkal jobban kedveztek a monokultúrának mint az idegenekkel való szabad kereskedelem. Amde a gyarmatok a „nemzeti kereskedelem” korszakából az „idegen kereskedelem” időszakába monokultúrás gazdasági szerkezetükkel kerültek át, a külföldi piaccal való szabad érintkezés pedig nem szükségszerűen mozdította elő a mezőgazdaság „diverzifikálását”, minthogy a sajátos termékek az egész világgpiacra keresettek voltak. Akkor azonban már a gyarmatok a világgpiac erővonalait és törvényszerűségeit *közvetlenül*, nem a spanyol gazdaságon keresztül követték. A világgpiac pedig ekkor már nem kizárólag Nyugat-Európa övezetét jelentette, jelentkezett az USA és más tőkésedő hatalmak is.

A spanyol monopóliumok által meghatározott korszakról kereskedelmi szempontból is ugyanazt állapítja meg E. Arcila Farias, mint amit a monokultúrák vizsgálata alapján mi is leszögeztünk. „Amerika élete sohasem kapcsolódott oly szorosan Európához, mint akkor, egyik történeti pályája nem úgy futott egymás mellett mint két párhuzamos vonalé, amelyek soha nem találkoznak, hanem mintegy ugyanazon test részei voltak.”⁹⁷ A gyarmati korszakban a mai spanyol-amerikai nemzeteknek alig volt gazdasági jellege, csak egy birodalmi keretben és azon belül egyes regionális zónákban játszottak részszerepet. Önállóbb arculatukat az intendatura-rendszer kezdte kialakítani. Venezuela azelőtt hét egymástól meglehetősen független tartomány volt, amelyek között gazdasági ellentétek és vetélkedés folyt. Láttuk Barinas példáját, amelynek dohánytermelését a spanyol dohánymonopólium rendszere kedvezően befolyásolta, és védte Caracas dohányával szemben. Míg az utóbbi számára a spanyol gyarmati uralom elnyomó volt, az előbbi fejlődését előmozdította.

Az 1776-ig tartományokra osztott Venezuela gazdasági életét nem a tartományi „piacok” egymáshoz való kapcsolataiban kell vizsgálni. Az eljárás nem igazodhat az európai sémához: helyi, körzeti és tartományi piacok országos piaccá integrálódása. Fordított irányban kell keresni a gazdasági élet nemzetekre jellemző egységének tényezőit. A spanyol birodalmi piacnak a világgpiacra belüli szükségleteiből illetve lehetőségeiből mint általános keretből kiindulva kell megtalálni azt a szűkebb regionális egységet, amelyen belül a későbbi önálló nemzetek termelési és forgalmi rendszere bizonyos szerepet játszott. A nagyobb keretek XVIII. század végétől kezdődő felbomlása alapozta meg a kisebb nemzeti egységek kereteit. A spanyol „felvilágosult” abszolutizmus illetve a fejlettebb hatalmak kereskedelmi túlsúlya volt ennek két legfőbb tényezője.

A nagyobb piaci egységek felbomlásának folyamatát a gazdaságtörténet eddig főleg a forgalom szempontjából tárgyalta. Arcila Farias is annak a kereskedelmi egyensúlynak a fontosságát hangsúlyozta ki, amelyet a spanyol korona fenn akart tartani, majd maga aknázott alá. Az egyensúly-gazdaság példaként tárgyalja a venezuelai és a guayaquili (Ecuador) kakaó összefüggéseit.

Guayaquilben nagyobb mennyiségű kakó termett, a spanyol kormányzat mégis a venezuelait helyezte előtérbe, minthogy ezekben a tartományokban kevés más cikket lehetett termelni a világgpiacra, mint Guayaquilben, és környékén más termények is rendelkezésére álltak a gyarmati kormányzatnak. A két kakótermő terület versenyében az anyaország a venezuelai mellé állott, és tiltotta Guayaquil kereskedelmét Mexikóval. 1774-ben Peru és Mexikó között szabaddá vált a forgalom, a kiváló

⁹⁷ Arcila Farias: i. m. 34. l.

és olcsó guayaquili kakó elárasztotta a mexikói és spanyol piacot is.⁹⁸ *A szabadkereskedelmi irányzat érvényesülése így vágta útját a venezuelai kakaó monokultúra további gyors fejlődésének.* A regionális piaci központ, Mexikó kiesése után minden szabályzó tényező megszűnt, a *monokultúrák versenye* bontakozott ki, amelyben az erősebb, a világpiacon olcsóbban termelő felek lettek a győztesek. Ezzel a monokultúrák történetében új korszak következett el, a monokultúrák mósosultak, de továbbra is a kialakuló „nemzeti” gazdaságok alapját alkották, Mindenekelőtt a Karib térségre és Venezuelára áll ez.

A szabadkereskedelem évtizedeiben egymással versenyre lépő monokultúrák területek gazdasági viszonyai és az egymás közötti kapcsolatok fejlődése rendkívül tanulságos az új nemzeti gazdasági keretek kibontakozása szemszögéből. Véleményünk szerint a monokultúrák új elrendeződése a Humboldt-korszak egyik legizgalmasabb fejleménye, amely külön vizsgálatot érdemel. Ezt az új szakaszt elsősorban az európai ipari forradalom által meghatározott termelési, forgalmi és társadalmi tényezők határozták meg. A tőkés Európa tengerentúli terjeszkedésének három évszázados törvényszerűségei jelentősen megváltoztak ekkor. A kereskedelmi tőke régi „interkontinentális mintája” (F. Mauro), amelyben bizonyos hierarchia uralkodott, nem létezett többé.⁹⁹ A XVI—XVIII. században Európa tőkéje gazdasági függésben tartotta Amerikát, Afrika emberanyagának elhurcolása viszont az amerikai, gyarmati gazdaság egyik követelménye volt. Ezután immár Európa nemcsak Amerikán keresztül befolyásolja Afrikát, hanem a közvetlen gyarmatosítás útján is, Amerika maga is két részre válik szét, az észak-amerikai tőke sikeresen veszi át az európai szerepét. Ugyanakkor az európai gyarmati terjeszkedés Ázsia ipari exportáló jellegét megszüntette. A két mérsékelt és három trópusi zónára való gazdaságföldrajzi felosztásnak a korábbi évszázadokra vonatkozóan van népi alapja.¹⁰⁰ A XVIII. század végétől a gazdasági élet fontosabb jelenségeit, köztük a monokultúrákat a tőkés világpiac új szakaszának adottságai között kell számon tartani.

⁹⁸ *Arcila Farias*: i. m. 15., 249—278. j.

⁹⁹ *F. Mauro*: Towards an „Intercontinental Model”: European Overseas Expansion between 1500 and 1800. *The Economic History Review* 1961. I. 7. l.

¹⁰⁰ *F. Mauro* i. cikk 3—4. l. Sok a kvantitatív adathalmazás a történeti irodalomban, e zónák mozgástörvényeit, kölcsönös hatásait még senki nem tette igényes vizsgálat tárgyává. Legjobb esetben olyan művek állnak rendelkezésünkre, mint *H. Chaunu* és *P. Chaunu* 13 kötetes *Séville et l'Atlantique 1504—1650* és *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques* (2 kötet) c. művei, amelyek a kvantitatív szemlélet rabjai maradnak. *F. Mauro* is ezen belül maradván akar bizonyos összefüggések tisztázásával szempontokat adni módszertani cikkeiben.

T. WITTMAN

ACERCA DE LA HISTORIA DE LOS MONOCULTIVOS
EN EL ÁREA CARIBE Y VENEZUELA (SIGLOS XVI—XVIII)

(Resumen)

92 n

101 n

Al aportar algunos datos a la historia de los productos predominantes de las islas Caribes y Venezuela en la época colonial no cesamos de insistir sobre la importancia de investigar las conexiones del conocido triángulo económico Europa Occidental-América Latina-África. El naciente capitalismo de Europa, su demanda de materia prima y sus empresas coloniales, la oferta de mano de obra esclavista de África y los monocultivos de América Latina forman un conjunto „macro-económico” en el seno del mercado mundial. La economía de las Antillas se destaca en mostrar algunos especiales aspectos de estas correlaciones.

A lo sumo en las Antillas francesas se puede hablar de una tendencia de monocultivo tabacalero hasta la segunda mitad del siglo XVII. Para este tiempo se desarrolló la economía esclavista de plantaciones azucareras en Brasil que se vió obligada a ceder la primacia al monocultivo azucarero incipiente en las Antillas francesas e inglesas. En las Antillas Mayores, con excepción de Jamaica y Haití, no predominaba el azúcar en el siglo XVIII, en las Antillas españolas este género de monocultivo no se desarrolló hasta el siglo siguiente. El café y el añil siguieron en importancia el azúcar y el tabaco. Como en las Antillas francesas también en Venezuela el cultivo tabacalero se halló destronado en el siglo XVII, el vencedor fue el cacao que echó la base de un monocultivo orientado al mercado mundial. Nuestras modestas observaciones se refieren al papel del mercado mundial desempeñado en el determinar la economía del Caribe y de Venezuela.

Contrariamente al régimen esclavista de la antigüedad, América Latina de los siglos XVI—XVIII se había abastecido de la mano de obra necesaria por vía de la circulación comercial. El esclavo mismo es mercancía, elemento de la economía mercantil dentro de la estructura de economía natural, y al mismo tiempo fuente de plusvalía capitalizada. Se infiltran en la economía natural los hilos del capitalismo. Que es más, los productos del trabajo esclavista como mercancías se echan en el movimiento circular del capital industrial de Europa Occidental. Por eso pueden tomarse por capitalistas los propietarios de las plantaciones esclavistas quienes se hallan dentro del mercado mundial basado sobre el trabajo libre. No cesamos de insistir sobre las conexiones entre el desarrollo del capital industrial de Europa relacionado con las rivalidades comerciales de las grandes potencias y el de la producción de plantaciones esclavistas en la zona antillana. En general la investigación de la economía de América Latina en el marco del mercado mundial nos impone plantear algunas cuestiones de un modo más complejo que tratando de solucionar los problemas según los principios de los fisiócratas franceses del siglo de la Ilustración.

El problema de importancia capital es el siguiente: el desarrollo de las relaciones capitalistas de producción de los países colonizadores y sus competencias navales cómo determinan el provecho de los plantadores hispanoamericanos. Si la demanda de los artículos tropicos decrece algo por parte del mercado occidental, los países bálticos y los Estados Unidos lo igualan al fin del siglo XVIII. Tampoco la industria y comercio que florecieron en Cataluña junto con el creciente interés del capital de Inglaterra parecen apoyar la observación de Haring en cuanto a la disminución de la demanda de dichos productos. El empobrecimiento de la oligarquía azucarera en las Antillas inglesas no fue conectado con la merma de la producción, mucho más con el avance del capital comercial metropolitano.

La dependencia de los monocultivos plantadores del capital europeo es un fenómeno contradictorio. Dentro del intercambio colonial la industria y el comercio de las potencias colonizadoras forman un factor estimulante y restrictivo al mismo tiempo. Su papel impulsivo permitió el desenvolvimiento de los estratos interesados en el movimiento emancipador. La antítesis ideológica del

monocultivo se manifestó en el programa de „diversificación de la agricultura” representado también por A. Humboldt. En Venezuela la Sociedad Económica de Amigos del País en 1830 insiste en „hacer ensayos y pruebas acerca del cultivo de nuevas plantas útiles” y pide „medidas que deban tomarse para evitar aquí (en la agricultura) el monopolio”. A pesar de eso el cultivo del tabaco se ha considerado como la base de las finanzas públicas. Estas ideas pertenecen a un nuevo período de la historia del monocultivo.

Metodológicamente no es sin peligro hablar de la economía hispanoamericana en general. Parece preferible distinguir varias unidades regionales monoprodutoras y examinar el comercio entre estos polos que es casi completamente desconocido. Habrá de continuarse el ensayo de historia del comercio intercolonial comenzado por E. Arcila Fariás. No solo los monocultivos sino también las condiciones geográficas muy especiales de Hispanoamérica subrayan su necesidad, preferentemente en el Caribe donde el estado subdesarrollado de la estructura económica y la posición mediadora de las islas hizo indispensable el intercambio interamericano bajo la hegemonía de Nueva España.

A pesar del aspecto históricamente desfavorable del monocultivo, este régimen económico tiene la ventaja de poder echar en el mercado mundial grandes cantidades de mercancías lo que puede facilitar el desarrollo de la vida económica de las Antillas, hasta en el caso de la Cuba de nuestros días. El monoproducción como fuente de acumulación puede servir de medio para dar una base más ancha a la estructura de producción.

Al recapitular los resultados de las investigaciones referentes al desarrollo de los monocultivos en el área Caribe y Venezuela hasta el giro que fue marcado por el establecimiento de las intendencias y el decreto de comercio libre intercolonial, no intentamos más que enfocar los problemas del aspecto productor de la economía de esa unidad regional que con la zona Caribe como su centro y con México, su foco comprendió además de las Antillas también Maracaibo, Cumaná, Guayana, la Venezuela actual. El monocultivo cubano y venezolano muestran los síntomas de cambio estructural en el momento cuando el comercio libre posibilita y produce la competencia de los monoproducción de los varios centros. La historiografía trató hasta ahora sólo el aspecto comercial de la desintegración de las grandes unidades económicas (imperio, zonas) sobre las ruinas de las cuales se estaban construyendo las entidades económicas nacionales. El proceso es contrario al de Europa donde se había cumplido la integración de los pequeños mercados hasta formarse el mercado nacional. El monocultivo de carácter capitalista y sus transformaciones constituyen un factor primordial en el proceso de formación de los mercados nacionales de Hispanoamérica.

WITTMAN TIBOR

BELGIUM A SPANYOL ÉS OSZTRÁK HABSBERGOK ÜTKÖZŐÁLLAMA A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

A spanyol uralom alá visszakényszerített Dél-Németalföld, mely fokozatosan nyerte el a korábban egyész Németalföldre érvényes Belgium nevet, több mint két évszázadig megszűnt önálló tényező lenni az európai politikában, sorsát Madridban, Párizsban, Hágában vagy Londonban döntötték el, magán az országon belül sem történtek nevezetes események. Mégis a XVII-XVIII. századi története sok tanulsággal szolgál, minthogy egyes tartományai korábban Európa gazdaságilag legfejlettebb területei közé tartoztak, és kertkultúrája révén továbbra is a kontinens mezőgazdasági mintatelepe maradt. XVIII. századi története nem utolsó sorban éppen azért kötheti le a magyar olvasó figyelmét, hogy annak az osztrák Habsburg birodalomnak, melynek keleti szárnyát Magyarország alkotta, nyugatra előretolt hídfőállásává lett, és így az itt beállott fejlemények nem lehetnek hatás nélkül hazai történetünk e szakaszára.

Az Antwerpen bukása után leigázott Belgium spanyol protektorátussá vált, melyet Habsburg hercegek kormányoztak a régi rendi szervezet és középkori közigazgatás látszólagos tiszteletben tartásával. Különösen kiemelkedik Albert főherceg kormányzata (1596—1621), akit felesége Izabella követett. Alattuk e tartományok a spanyol monarchia *katonai felvonulási terepévé* szerveződött, melynek fő hivatása az volt, hogy felhasználásával a „rebellis” északi tartományokat újból engedelmességre lehessen szorítani. Ez a körülmény határozta meg Belgium sorsát a XVI.—XVII. század fordulóján és a harmincéves háború idején. Ennek egyik legfőbb következménye az adóprés könyörtelen szorítása lett. A spanyol kormányzat a hazai feudálisok sérelmére idegen zsoldosokkal harcolt a hollandok ellen. Bruxellesben 1619-ben a polgárok felkeltek az adóterhek miatti elkeseredésükben, 1633-ban pedig egy nemesi zendülést fojtottak el csírájában a hatóságok.

Belgium területe a harmincéves háború után egészen az 1659-es pireneusi békéig háborús színtér maradt. Az 1648-as holland-spanyol különbéke északon csonkította meg spanyol Németalföldet: Berg-op-Zoom, Breda, Sluis (Écluse) és környéke (holland Brabant nagy része) most került holland uralom alá. Az 1659-es francia-spanyol megállapodás délen szakította le jelentős területeket a franciák javára, köztük Artois tartományát egészben. A francia külpolitika Richelieu óta arra törekedett, hogy Belgiumot semleges állammá tegye Franciaország és az Egyesült Tartományok között. Sem az egyik sem a másik nem gondolhatott anektálására, ha nem akart háborút, viszont mindkét hatalom támaszpontokat akart benne kiépíteni és területének saját javára való csökkentésére törekedett. A harmadik fél, a jog szerinti gazda, a hanyatló Spanyolország egyre kevesebbet szólt bele a Belgium sorsát közelről érintő eseményekbe.

A XVII. század utolsó évtizedeiben az ország fő szinterévé vált XIV. Lajos és a Habsburgok háborúinak és iránya a francia nagyhatalmi terjeszkedésnek. Az 1667—68-as „devolució” háború célja XIV. Lajos részéről Flandriának és Brabantnak a megszerzése volt. Ez letérés a richelieui semlegességi politika vágányáról ugyanakkor még nem bosszulta meg magát, de nem is vezetett teljes sikerre az angol-holland-svéd koalícióval szemben, mely a spanyolokat támogatta. Az 1668-as acheni békében XIV. Lajosnak csak Lille-t Douai-t és környékét, Armentières, Bergues, Tournai városait és más kisebb helyeket sikerült megszereznie. A francia király ezután egyenesen az Egyesült Tartományok megtámadására készült, annak megtörésétől várta, hogy Belgium az ölébe hulljon. Egyik fő mozgatója volt a harmadik angol-holland háborúnak (1672—74), melyben Svédországgal együtt Anglia oldalán vett részt, és csapataival behatolt holland területekre. Amde Condé és Turenne katonai sikerei Spanyolországot és az osztrák Habsburgokat fellépésre készítették Franciaország ellen, melyet szövetségesei is cseben hagytak. Így az 1678-as nymwegeni békében csak határmódosításra került sor, egyes városok átadása fejében sikerült XIV. Lajosnak a Lys folyónál egy folyamatos határvonalat kiépíteni. Az 1682—84-es francia-spanyol háborúban, mely újra óriási pusztításokat eredményezett a belga nép rovására, Franciaország Luxemburg fölé is kiterjesztette fennhatóságát. Az 1688—97-es háborúban, melyet az Augsburgi Ligában tömörült angol, holland, spanyol hatalom vívott XIV. Lajos ellen, ez utóbbi szerzemény néhány más várossal együtt elveszett.

A francia hódítások és a velük járó háborúk mérhetetlen károkat és szenvedéseket zúdítottak a belga tartományok lakosságára, mely 1650—1700 között fokozatosan csökkent. Brabantban ez alatt az idő alatt a lakosok száma mintegy harmadával fogyott. A belga nép életereje, szorgalma sok nehézséget leküzdött. Amint Hainaut intendánsa írta 1691-ben „a lakosok végtelenül serények. Még a háború közepén is megművelik földjeiket, noha csaknem bizonyosak lehetnek afelől, hogy nem végezhetik el az aratást.” Mindez kevés volt az egész országot hatalmába kerítő gazdasági pangás megszüntetésére. Ugyancsak hiába törekedtek egyes kereskedők is mint pl. Pierre Cardon és mások, hogy a folyók mélyítésével és csatornák ásásával az országot Ostendén és Antwerpenen keresztül bekapcsolják a tengeri világforgalomba. Bergeyck főkincstartó Colbert mintájára még azt is megkísérelte, hogy tervet dolgozzon ki Belgium tartományainak piaci egységbe való kovácslására. E merkantilista törekvések, melyek a hazai manufaktúrák felvirágoztatását is célul tűzték ki, már a városi céhes kézműipar ellenállását sem tudták legyőzni, és amikor Bergeyck rendeleti úton meg akarta valósítani programjának egyes részleteit, Bruxellesben valóságos tömegmozgalom keletkezett ellene, és a bajor Miksa kormányzó e kiváló tisztviselője kénytelen volt lemondani állásáról.

A merkantilizmus e kísérletének csődje elsősorban azokra az akadályokra világított rá, melyek a belga gazdaság és társadalom haladásának útját *belülről* torlasztották el: a tartományi szeparatizmusra és az elavult céhrendszerre. A fellendülés lehetőségeit azonban főleg külső tényezők csökkentették a minimumra: a holland tengeri zárlat és a spanyol állam képtelensége e tartománya gazdasági érdekeinek megvédelmezésére. A spanyol kormányzat a XVII. század végére éppen a tehetetlensége miatt jelentett veszélyt Belgiumra, melyet az éhes szomszédok gyűrüje vett körül. A spanyol állam már pénzügyi tekintetben sem tudta kellően kihasználni Belgiumot, noha a nemesek, papok és polgárok is adóztak, és az adóbérlők nem szedték le sápjukat az adókból úgy mint Franciaországban. A Flandriai Tanács, mely Belgium ügyeit legfelső szinten irányította, nem volt más mint a kiszolgált kormányzók menhelye, ugyanakkor Bruxelles-ben a vezető szervekben egy spanyol sem volt. Jellemző,

hogy amikor 1684-ben Bruxelles főterén egy spanyol különítmény fegyveresen merészelt megjelenni, és ezzel a város kiválóságait megsértette, a céhek puskatűzzel kergették el. A spanyol uralom apparátusa felmondta a szolgálatot, mielőtt maga az uralom megszűnt volna.

Ez is csakhamar bekövetkezett, amikor II. Károly 1700-ban bekövetkezett halála után a spanyol trónért való vetélkedés kezdetét vette az osztrák Habsburg ház és XIV. Lajos között, akinek sikerült unokáját, V. Fülöpöt spanyol trónra juttatni. Amde ez széles nemzetközi konfliktushoz vezetett, melyben a tét a spanyol monarchia és birtokainak felosztása volt a vezető hatalmak között. Megindult a spanyol örökösödési háború, melynek fő hadszínterévé újra a sokat szenvedett belga tartományok váltak.

XIV. Lajos, amikor 1701-ben csapatait Belgium elfoglalására küldte, régi vágyálmát akarta megvalósítani. A megszállt déli területek élére Miksa bajor választót, az ingadozások után hívévé szegődő korábbi kormányzót állította. A közigazgatás francia formát nyert, a régi vezető testületek helyébe a Királyi Tanács került, és a pénzügyek is egységes irányítás alá kerültek, az újra politizáló Bergeyck javaslatára pedig az adók beszedését meghatározott összegekért bérbe adták. A francia abszolutizmus a szellemi élet irányítását is igyekezett kézbe venni, nagy erővel üzent hadat a Belgiumban elterjedt janzenizmusnak. Az „Anjou uralom” felforgatta a régi viszonyokat.

Amde Marlborough győzelmei, főleg az 1706-os ütközet Ramillies-nél fordulatot jelentett a belga tartományok számára is, a franciák fokról-fokra kiszorultak. A belga nemesség, a konzervatív céhpolgárság, patriciátus, az osztrák Habsburg házat képviselő Károlyban a spanyol Habsburgok uralmának folytatóját látta, és előjogainak, a régi tartományi és városi alkotmányoknak a visszaállítását várta az új dinasztiától. A reformokat sürgető francia párti „carabinier”-ek csakhamar háttérbe szorultak a konzervatív „cuirassier”-kal szemben. A háború befejezéséig egy angolokból és hollandokból álló testület vette kézbe a legfelső irányítást, és sietett visszaállítani a francia uralom előtti állapotokat. A két megszálló hatalom azért támogatta a partikularizmus erőit, mert az a körülmény, hogy e tartományok és a városok csak a maguk ügyeivel voltak elfoglalva, kedvezett céljainak. A hollandoknak sikerült számukra kedvező vámtarifákat megállapítani, az angolok pedig saját szénőket kényszerítették Flandrára, kiszorítva a hainaut-i szenet. A megszállás óriási pénzterheket rótt az országra, Brabant rendjei szerint „emberemlékezet óta nem sújtották az országot ilyen terhek”, a háborús pusztítások, a közbiztonság hiánya az előző háborúknál is jobban visszavetették az országot a fejlődésben.

A két tengeri hatalom Ausztria tudta nélkül tette Belgiumot barrière-országgá, ami ellen a belga rendek élükön Brabanttal, hiába tiltakoztak. Az I. József halála után (1711) német császárrá választott VI. Károly kész tények előtt állott, amikor szövetségesei kezéből átvette Belgium kormányzását. Az utrechti béke értelmében Franciaország visszatda Tournait és környékét, a Lys folyó vidékét és az ettől nyugatra eső Furnes-Ypres vidéket, Lille és környéke francia kézen maradt. A kisebb területi nyereségek nem jelentettek kárpótlást az elszenvedett veszteségekért és főleg nem azokért a gazdasági és politikai korlátokért, melyeket a barrière-szerződésben a hollandok kényszerítettek az országra. Az új uralkodó, VI. Károly az 1714-es rastatti egyezményben elfogadta az utrechti béke cikkelyeit és ezzel megsértette alattvalóinak érdekeit, még mielőtt megkezdte volna az uralkodást felettük. Ahogy Mérode gróf kifejezte magát, a rastatti béke „az az olaj volt, melynek az utolsó kenedűt kellett szolgálnia Németalföld számára”. Az osztrák Habsburgok uralma nem sok jót ígért a háborúban kifáradt Belgiumnak.

Egyetlen tartomány került el az elmúlt időszak viszontagságait: Liège, ahova a viharoknak legfeljebb a szele ért el anélkül, hogy nagyobb károkat okozott volna. Liège tartomány a középkortól kezdve autonóm püspökség volt, mely nem tartozott spanyol uralom alá. A XVI. században ugyan területén is megjelent a reformáció, 1567-ben a püspökök kellett kiűznie Hasseltből a fegyveres kálvinistákat, de ezzel le is zárult Liège részvétele a németalföldi forradalom eseményeiben. A püspök a három rend beleegyezésével 1567-ban visszautasította a Genti Padifikációhoz való csatlakozást, és ettől kezdve a tartomány szigorúan semleges politikát folytatott. Mind a spanyol, mind a holland katonák garázdálkodásaitól megvédte területét, és őrizte a német birodalomhoz kötő kapcsolatait.

A XVII. században hirtelen hevességgel lángoltak fel a pártharcok Liège városában, ahol már régóta folyt a vetélkedés a püspök és a céhek között a hatalomban való részesedésért. A nemesek és gazdag kereskedők a püspök oldalán állottak, szemben a céhpolgársággal, melynek pártját a XVII. század első felében Grignoux-nak (Zsém-besek) hívták, míg a püspöki párt neve Chiroux (Fecskék) volt. Az összecsapások méreteire jellemző, hogy magának a német császárnak kellett fegyveresen beavatkoznia 1636-ban. A Grignoux párt győzelmet aratott, a püspök kénytelen volt ideiglenesen áthelyezni székhelyét, de végülis 1648-ban bajor és osztrák segítséggel leverte a polgárság ellenállását és visszaállította a régi alkotmányt, mely szerint a tisztviselők felét ő, a másik felét a polgárok választják. Ezzel megszűnt annak a lehetősége, hogy Liège „szabad várossá” szerveződhessék, ami a polgárok vágyalma volna.

A francia támadások újjáélesztették a polgárság ellenállását, és amikor XIV. Lajos csapatai 1676-ban megjelentek Liège falai előtt, a régi ellentétek kiújultak, a céhek vezetői középkori privilégiumaik visszaállítását követelték, és hol a német császár, hol XIV. Lajos támogatását keresték. Véres megmozdulások után, melyekben a posztómunkások jártak elől, a céhvezetők keresték a püspökkel való megegyezést, aki az 1684-es rendeletével megszüntette a városi autonómia maradványait. A püspöki hatalom szinte abszolúttá vált, a városi törvényszék és a magistratus független jogköre megsemmisült, a város irányítása egy püspökhöz hű, szűk oligarchia kezébe került. A céhek minden politikai jogaikat elveszítették. Ellenállásuk, elégedetlenségük mögött nem a fejlődés, hanem a hanyatlás tényezői húzódtak meg, elsősorban a Verviersben és környékén virágzó posztóipar konkurrenciája tette kérdésessé helyzetüket, élte a társadalmi feszültséget. Liège ezzel az örökséggel lépett a XVIII. századba. 1716-ban VI. Károly császár megerősítette a tartománynak a birodalomhoz fűződő kapcsolatait, beillesztette a „veszfáliai körbe”, melyhez eddig csak névlegesen tartozott, és birodalmi adót követelt tőle. Így ha nem is egy államba, de közös dinasztia uralma alá került a többi belga tartománnyal. Brabant küldöttsége a császár előtt is hangot adott az országban uralkodó elkeseredettségnek. VI. Károly azzal próbálta megnyugtatni alattvalóit, hogy Szavojai Jenőt nevezte ki kormányzóvá, és tárgyalásokba kezdett Hollandiával a barrière-szerződés revíziójáról, természetesen a siker legcsekélyebb reménye nélkül. Teljhatalmú bruxelles-i minisztere, Prié márki sem járult hozzá a Habsburg uralom népszerűsítéséhez, bizalmatlan volt a belgákkal szemben és azt bizonygatta uralkodója előtt, hogy „az országnak el kell veszítenie privilégiumait, vagy különben privilégiumai fogják vesztét okozni”. Prié a rendi, tartományi apparátus megszüntetésének, az *abszolútizmus* kormányzati módszerei bevezetésének álláspontján állott. A császár, tekintettel Belgium nemzetközi helyzetére, erre nem gondolhatott, és az 1718-as rendeletével visszaállította az Államtanácsot, a belga arisztokrácia szervét. Ezzel azonban csak fokozódtak a súrlódások a nemesség és Prié között.

A központi kormányzat és a partikularizmus erői közötti legnagyobb összecsapás 1718-ban Bruxelles-ben zajlott le. A nép a céhpolgárok vezetésével felkelt a középkori városi alkotmányjogok védelmében. *Ez volt Belgium utolsó régi típusú városi felkelése.* Hatalmas tömeg mozdult meg, a pauperizálódott kézművesek és a hozzájuk csatlakozott plebejus rétegek nyomorult helyzetükért a kormányzatot okolták. Fellépésükre a gazdag polgárok keresték a Prievel való megegyezést, aki fegyveresen verte le a felkelőket. Elrettentő példaként kivégeztette a megmozdulás egyik vezetőjét, az idős Anneesens céhdékánt, aki a későbbi forradalmi mozgalmak egyik eszményképévé vált. Ámde azokkal ellentétben, az 1718-as felkelés még a közép-kor viszonyaiból nőtt ki, nem az új társadalom fejlődésének terméke volt.

Amint ismeretes, a belga tőkés fejlődés számára oly fontos ostendei kereskedő társaság tiszavirág életre volt ítélve. Az 1722-ben privilégizált társaság 6 millió forint alaptőkével indult, és az első vállalkozásai sikerültek. Jó előjel volt, hogy Ostendében hajógyár is létesült, Nieuportban pedig halászvállalat alakult, nem is beszélve azokról az út- és csatornaépítési tervekről melyek az új emporium forgalmát voltak hivatva szolgálni. A legjellemzőbb az volt, hogy nemcsak Hága és London lépett fel ellene, hanem a hazai reakció, a konzervatív brabanti városok is tiltakoztak a tervezett építések ellen. A Habsburg udvar meghátrálása a tengeri hatalmak elől az ostendei kérdésben mindezek ellenére nem növelte az új dinasztia népszerűségét.

Hogy VI. Károly, legalábbis látszólagosan, a belga rendek jogainak tiszteletben tartására törekedett, azt az is magyarázza, hogy itt is el kellett fogadatnia a nőági örökösödést biztosító *Pragmatica Sanctio*-t (1725). Bár bizonyos intézmények, főleg a pénzügyi indendánsok tisztsége, az abszolutizmus irányában mutattak. Alapjában megmaradt a régi kormányzati rendszer a központi hatalom és a rendi, tartományi képviselő kompromisszuma. A császár nővérét küldte kormányzóul Bruxelles-be, miután Szavojai Jenő lemondott. A tartományok hűségesen megszavazták a kért adókat, és az uralkodó osztály Mária Terézia trónraléptekor már fenntartás nélkül támogatta a Habsburg házat az örökösödési háborúban. A dinasztia és az uralkodó osztály viszonyát itt olyan kérdés sem zavarta, mint a vallásgyakorlat ügye, mely Magyarországon hullámokat keltett, amikor VI. Károly hozzányúlt. Az 1734-es rendelet, mely a katolikus szentségek használatára kötelezett mindenkit, Belgiumban nem sok protestánst érintett. A janzenizmus sem okozott problémákat, már a XVIII. század elején meggyengült, a főbb mondanivalóját felújító Febronius pedig ekkor még nem lépett fel.

Különösen az 1756-os francia-Habsburg közeledés óta Belgium birtoka biztosított látszott a dinasztia számára, mely csak addig látta szükségesnek a vele való törődést, amíg alkalomadtán ki nem tudja cserélni Bajorországra. Mária Terézia és II. József azokhoz a háztulajdonosokhoz hasonlítottak, akik csak azért tataroztatják házukat, hogy mennél jobb áron tudják eladni. Belgiumi politikájukon érezhető volt, hogy e terület éppen nem képezte birodalmuk súlypontját. Viszonylag nyugalmas időszak köszöntött a belga tartományokra, és ezt nem zavarták meg a háborúk sem, noha az osztrák örökösödési háborúban a francia csapatok behatoltak területükre. Ezután Mária Terézia minden erejét Szilézia visszaszerzésére fordította, Belgium csak akkor játszott szerepet elképzeléseiben, amikor 1756–57-ben a franciákkal való tárgyalások során felmerült az a terv, hogy az országot önálló, semleges állammá szervezik.

Hogy a belga népben bizonyos illúziók tápot kaphattak Mária Terézia uralmát és sógorának, Lotharingiai Károlynak kormányzóságát illetően, azt egyszerűen azok az előnyök teszik érthetővé, amelyekkel egy belső és külső zavarok nélküli időszak járhatott abban a korszakban, mely a tőkés gazdasághoz való átmenet feltételeit

megérlelte. A gazdasági fellendülést maguk a birodalom vezetői is korán észrevették, Kaunitz már 1766-ban megállapította, hogy „az ország prosperitása új szakaszba lépett az acheni béke óta”,

Ezt mindenekelőtt a népesség hirtelen növekedésében lehetett lemérni. A főváros lakossága 1755—1783 között 57,845-ről 74,424-re, Flandriáé 1771—1784 között mintegy 50%-kal növekedett. Az ország lakosságát a hivatalos szervek 1784-ben 2 272 982-re becsülték. Belgium ekkor Európa legsűrűbben lakott területe volt, és ezzel több vontakozásban összefüggött a mezőgazdasági termelőerők fejlettségének magas színvonala. Az a körülmény, hogy 1709—1784 között a legtöbb brabanti és flandriai faluban megkétszereződött a lakosság száma, fejlett mezőgazdaságot tüntet fel. E mezőgazdaság kisbirtokos szerkezete a régi maradt, viszont a termelési eljárások terén nagy előrehaladás történt. Mindenekelőtt a trágya használata vált általánossá. A bérleti szerződésekben a földesúr és a paraszt a legaprólékosabban megállapodnak a trágya költségeinek viselésében. A század közepén a gabonaneműek, főzélékfélék, len és komló mellett szélesen elterjedt a burgonya és a dohány is, úgyhogy az ország nem szorul többé amerikai behozatalra. A mesterséges trágya alkalmazása is megkezdődik, erről és más kérdésekről jelentős szakirodalom jön létre. A déli vallon tartományokban ugyan még a hármasszemes vetésforgó uralkodik és a falusi közösségek fennállnak a maguk erdőivel és réteikkel, de az olyan viszonylagosan elmaradt tartományban is, mint Luxemburg, egy 1770-es rendelet lehetőséget ad a földek elkerítésére, tehát a közösségi legelő, a vaine pature felszámolására. Hainautban, Namurban lehetővé válik a közösségi földek bérbe adása. A régi kötelékek végérvényesen felbomlanak.

Természetesen a faluközösségek felbomlása e déli területen a parasztság jelentős tömegeire kedvezőtlen következményekkel járt, és főleg a módosabb parasztság gazdasági lehetőségeit tágította. A nagyobb birtokok ugyan érintetlenek maradtak, de ezeket a parasztság apró parcellagazdaságokban művelték meg, meglehetősen csekély járadék fejében. A fejlettebb flamand, brabanti területeken nyomai is eltűntek a nemesi birtoknak, inkább a vallon tartományokban maradtak meg, de itt sem léteztek azok a súlyos feudális terhek, melyek a francia és más paraszti vallaira neheztek ebben az időben. II. József 1782-ben az állami birtokokon formailag is eltörölte a jobbágságot. A birtokviszonyok kedveztek a tőkebefektetéseknek, sok vállalkozó fogott bele egyes földterületek kiszáritásába, feltörésébe vagy tengergátak emelésébe. A paraszti árutermelés rendkívül megizmosodott, amit az is érzékeltethet, hogy az azad végén az ország háromszor annyi gabonát termelt mint amennyit fogyasztott. Hollandia és Franciaország felé állandó volt a gabonakivitél. Az árutermelő parasztság teljes kiviteli szabadság álláspontján voltak, a polgárság viszont bizonyos kiviteli tilalmakat sürgetett a kormánynál. Utak, csatornák tökéletesítése és építése könnyítette meg a külforgalmat.

A mezőgazdaság adottságai nagymértékben kedveztek az ipar rohamos fejlődésének. Egyrészt az elszegényedett parasztság tömegei a kiegészítő háziiparon belül kényszerültek létfenntartási forrást keresni. Másrészt a gabona és általában az élelmiszerek alacsony ára kedvezett a vállalkozók profitjának, minthogy alacsony szinten tartotta a béreket. A magyarországi helyzettől eltérően Belgiumban a kormányzat nem állott a tőkés ipar kifejlődésének útjában, sőt kedvezményekkel bátorította, védte a céhekkel szemben, mentesítette a vámilletékek alól és ami nem csekély dolog: a munkásokat minden erővel igyekezett a vállalkozók szolgálatában tartani. Sok privilegizált manufaktúra keletkezett a városokban, nem egy közülük a XX. századig fennmaradt. Általában a textil manufaktúrák voltak a legéletképesebbek, több iparágban azonban a kezdeti lendületet nem követte megfelelő folytatás.

Az ipari tőke legszilárdabb bázisa a falusi mellékipar volt továbbra is, ennek széles elterjedését különösen a vászonszövesben figyelhetjük meg. Gand és Courtrai vidéke volt a vászonipar két központja, ahol a század végén mintegy 40 000 takács és 200 000 fonónő dolgozott. Flandria mezőgazdasági lakosságának a fele a szövőiparból élt, mely a tőkés fejlődés tényezőjévé vált. A XVI. században hanyatló posztócentrumok, Gand és Bruges újra a textilkereskedelem elosztóhelyeivé lettek. Belgiumból egyre fokozódó mértékben exportáltak vásznat, az 1762-es 177 360 darabbal szemben 1785-ben már 291 548 darab 70 rófnyi szövetet vittek külföldre. A posztószöves terén Limburg tartomány emelkedett ki, ahol a Vesdre folyó mentén a falusi mellékiparral összefüggő kihelyezési rendszer mellett megjelennek a nagy összpontosított textil manufaktúrák is, melyek nem egyszer hidraulikus erővel működtetik kallózó és nyíró gépeiket. A textilárak kivitelét Ausztria és Magyarország felé a kormányzat vámkedvezményekkel segítette elő.

A fémipar és bányászat már korábban is magas színvonalon állott, a kivitele fokozódott, és a 70-es évektől kezdtek feltárni a Charleroi medence szénét azok a társaságok, melyek Franciaországba irányuló kivitelüket rövid időn belül megkétszerezték. Ellentétben Hollandiával, Belgium iparának tőkés fejlődését nemcsak bőséges gabonatermelése, hanem természeti kincsei is kedvezően befolyásolták. *A kapitalizmus csalhatalan jelei a XVIII. század második felében megmutatkoztak.* Mindenekelőtt a nyomorgó pauperek, kizsákmányolt bérmunkások tömegei jelezték egy új korszak eljövetelet Belgium történetében. A városi lakosok 1/4-e Mária Terézia uralkodásának végén a különböző jóléti intézmények segítségével próbálta létét fenntartani. Ugyanakkor az egyes tartományok, városok hatóságai üldözik a vagabond elemeket, és igyekeznek őket belekényszeríteni a bérmunka fegyelmébe. Flandria rendjei 1772-ben Gandban, Brabant pedig 1779-ben Vilvorde-ban létesítettek kényszermunka-műhelyeket.

Belgium tőkés fejlődéséhez szervesen hozzátartozott a legfejlettebb iparú Liège európai viszonylatban szinte páratlan előretörése. Politikailag ugyan Liège nem kapcsolódott a többi tartományhoz, de gazdasági téren egyre szervezettebbek lettek kapcsolataik, melyek a kapitalizmus kibontakozásával együtt erősödtek, hogy azután a század végétől kezdve politikai térre is kiterjedjenek.

Liège alig tudott volna meglenni a belga tartományok mezőgazdasági termékei nélkül. Területe nem alkalmas a kiterjedtebb gabonatermelésre, a földművelés termelékenysége kicsiny volt, a föld jelentős része maradt megműveletlenül ugár vagy községi legelők formájában. Ugyanakkor olyan adottságai voltak, melyek az ipar egyes ágait már a korábbi századokban fellendítették. Elsősorban a kőszénről kell említést tenni, mely a kohászat és a vasipar fejlődésének kedvezett. Ugyanakkor a lakosság jelentős tömegei a városokba, főleg Liège-be és Verviers-be húzódtak, mint-hogy a mezőgazdaság nem tudta eltartani őket. A városokban az állami terhek rendkívül alacsonyak voltak, ami olcsóvá tette a bérmunkát. Végül, de nem utolsó sorban fontos körülmény, hogy a céhek az 1684-es reform óta meggyengültek, nem voltak képesek ellenállni a tőkés vállalkozás erejének. Megszűntek azok a tilalmi korlátozások, melyek Hollandiában és Belgiumban még gátolták a szabad vállalkozást.

Liège a XVIII. század végén a belga terület legnépesebb városa, felülmúlja Bruxelles-t is, és ipari jellegével szinte egyedülálló Európában. Az utcák tele vannak üzemekkel, a levegő kormos, a tisztaság nem éppen a város fő erénye. Egy szénre alapozódó kapitalizmus zsúfolt központjától ezt nem is lehet elvárni, mely körül jóval több mint 100 bánya termeli az értékes fűtőanyagot. A termelt szén egyharmada Hollandia felé megy, a megmaradó kétharmad a hazai ipar szükségletét szolgálja.

Liège fémiparának mindkét ága, a fegyvergyártás és a szeggyártás, mely európai hírű volt, a XVIII. század második felében tőkés iparrá vált. Ennek alapja a háziipar maradt, a tőkés vállalkozó, aki legtöbbször kereskedő, a vasat egymás után adja oda megmunkálásra a különböző munkafolyamatok szakembereinek, akik bér munkásokká válnak a kezében. A tömegtermelésre való áttérés nagy exportot tesz lehetővé, Liège látja el puskával és szuronnyal a Habsburg császár, a porosz király és a bajor választó katonáit. A szeggyártás ugyancsak kézműipari alapokon vált tőkésé. A kizsákmányolás mértékére mi sem jellemzőbb, mint hogy a kormánynak kellett fellépnie a vállalkozók által alkalmazott munkakényszer ellen.

A XVII. században várossá fejlődő Verviers posztóiparának könnyű volt az útja a tőkés manufaktúrák felé, a múlt maradványai nem jelentettek akadályt. A korai tőkés kizsákmányolás itt is visszataszító formákban jelentkezett, annál is inkább, mert nagy összevont manufaktúrák jelentek meg. 1789-ben az egyik vállalkozó műhelyeiben nem kevesebb mint 1000 munkás dolgozott. A munkakonzentráció kedvezett a posztómunkások szerveződésének és ellenállásának is. Megjelentek a munkástársulatok, melyekben tagdíjat szedtek a szegény munkások segélyezésére. 1759-ben Verviers-ben zajlott le Belgium történetének első nagyobb sztrájkja, amely mintegy 40 napig tartott. Ennek még az az érdekessége, hogy a vállalkozók, számszerint 24-en, a műhelyek bezárásával válaszoltak a munkások fellépésére. Végül is az államhatalom, maga a püspök vállalkozott a közvetítő szerepre.

A XVIII. század második felében Belgium legfejlettebb tájain és Liège-ben ellenállhatatlanul tört előre a kapitalizmus, és a burzsoázia a történelemalakító erők sorába lépett. A Habsburg abszolutizmus nem késett az ebből származó gazdasági előnyöket maga javára fordítani, amit annál inkább megtehetett, mert jó ideig nem szándékozott ezt az országot politikailag is szervesen beleilleszteni birodalmába. Némileg hasonló volt az álláspontja magyar és belga vonatkozásban, amennyiben Mária Terézia idején egyik ország rendi szerkezete ellen sem intézett döntő támadást. Csakhogy míg Magyarországot gazdaságilag erőszakosan mezőgazdasági országgá, nyersanyagtermő bázisává akarta átalakítani, addig Belgium ipari fejlődését nem gátolta, sőt elősegítette a maga eszközeivel.

A még VI. Károly által 1733-ban átszervezett collaterális testületek, a Magán Tanács, Pénzügyi Tanács és az Államtanács mellé sűrűn szerveznek ideiglenes bizottságokat, melyek az államvezetést fokról-fokra hozzáigazítják az abszolutizmus céljaihoz. A „felvilágosult” abszolutizmus lassan átfonta a felső szerveket, és érdekei szerint irányította őket, de arra még kísérletet sem tett, hogy a tartományi autonómia rovására terjeszkedjék, mint ahogy a magyarországi vármegyék jogait sem semmisítette meg. Mint a magyar rendek egy része, a belga tartományi rendek is abban az illúzióban éltek, hogy a mérsékelt monarchiában ők a „közvetítő testületek” szerepét játsszák. Montesquieu tanait mindkét országban a rendi érdekeknek megfelelően alkalmazták és terjesztették Mária Terézia uralkodása idején. Belgiumban különösen élől jártak e téren Brabant rendjei. Brabant az egyedüli belga tartomány volt, melynek rendi-képviselési előjogait külön „alkotmány” rögzítette. Az 1356-os Joyeuse Entrée pontjaira támaszkodva a brabanti rendek már Mária Terézia idején is érzékenyen reagáltak a központi kormányzat egyes intézkedéseire.

Amikor II. József 1780-ban átvette az uralmat, egyelőre minden maradt a régiekben, sőt az uralkodóház tekintélyét József azzal igyekezett öregbíteni, hogy 1781-ben személyesen látogatott el Belgiumba. Igaz, hogy a papok iránti hidegségét már ekkor sem tudta leplezni, de a vezető belga körök el voltak ragadtatva magatartásától. Maga a császár arról győződött meg, hogy Belgiumban meglehetősen általános a

reformvágy, mely a régi, elavult intézmények és privilégiumok félreállításával az ország életének modernizálására irányul. Éppen ekkor kezdődött az angol-holland háború, és ennek következtében az összes semleges országok hajói Ostendét keresték fel, melynek forgalma 1781-ben 2892 hajót tett ki. A meggazdagodott kereskedők kereskedelmi társaságok felállítására gondoltak és bizakodó tevékenységük hatására átragadt II. József-re is, és amint láttuk, a császár határozottan fellépett a holland befolyás ellen. Még 1781-ben kiutasította Belgiumból a holland garnizonokat, melyek a következő évben teljesen elhagyták az országot. Az első siker után József logikusan törekedett az Escaut zárlatának feloldására, és két hajót küldött a folyóra. Igaz, hogy a hollandok nem fejtettek ki katonai ellenállást (hacsak azt az egyetlen lövedéket nem számítjuk, mellyel az egyik hajó fedélzetén levő fazekat eltalálták innen a „fazék háború” elnevezés), de az összefogó holland-angol diplomácia keresztül tudta húzni a császár terveit.

Azalatt, amíg e külpolitikai konfliktus lecsendesedett, magában Belgiumban véget ért a politikai szélsőség. A katolikus Belgiumban minden olyan körülménynek, mely megbolygatja az állam és az egyház kialakult viszonyát, komoly zavarok forrásává kell válnia. Így volt ez most is, amikor az új uralkodót a pápa főségével szembezálló és az állam jogait hangsúlyozó febroniusi tanok az egyház hatalmának korlátozására bátorították. Ennek első állomása az 1781-es türelmi rendelet volt. A türelmi rendeletnek a gyakorlatban nem sok következménye lehetett Belgiumban, ahol kisebb elszórt protestáns szigetecskék voltak a katolikus tengerben. Elvileg azonban érzékeny csapás volt a katolikus egyház monopoláris helyzetére, ugyanakkor bátorította a vallásilag közömbös elemeket. A „felvilágosultak” kicsiny tábora helyeselte is a rendelkezést, de a főpapok, bár tiszteletteljesen, felemelték szavukat.

A felvilágosodott abszolutizmus második támadása sem járt súlyosabb következményekkel. Belgiumban csak 1783 márciusában hirdették ki azt a rendeletet, mely az örökös tartományokban már korábban megszüntette a puszta kontemplatív életet élő kolostorokat és zárdákat. Tekintettel arra, hogy a rendelet főleg női zárdákat érintett, egyelőre nem kellett szélesebb körű felháborodást, legfeljebb magukat az érintett szerzeteseket tette a dinasztia ellenségeivé. Az 1784-es házassági rendelet, mely a házasságot polgári szerződéssé tette, majd a későbbi tendelkezések a szentbeszédek állami cenzúrázásáról, a búcsúk idejének egységesítéséről, a tömeges zarándoklatok tilalmáról és a körmenet számának korlátozásáról, a plébániák csökkentéséről stb. már közvetlenül az egyházi élet belső átalakítására törekedtek, és így a papságot sokkal mélyebben érintették. Mindezekre a koronát az 1786-os rendelet tette fel, mely bezáratta a püspöki papnevelő intézeteket és állami szemináriumok felállításáról gondoskodott, melyekben előírt tanterv alapján oktatták a teológiát, benne a febronianus elveket. A namuri püspök megtiltotta egyházkerülete panövendékeinek, hogy az állami szemináriumba járjanak. Azonnal felfüggesztették állásából, lefoglalták javait és kolostorba küldték. A helyzet komollyá vált.

A papok óriási agitációs kampányba kezdtek az állam intézkedései ellen. A szentbeszédek az államellenes izgatás eszközeivé váltak, úgyhogy a kormányzatnak külön megfigyelőket kellett küldenie a misékre. A még 1773-ban felszámolt jezsuita rend tagjai az ellenállás szellemi vezérkarát alkották, ők jelentették meg a *Journal historique et politique*-ot, melynek rendkívül éles volt a hangneme.

A papság ellenállása nem önmagában volt veszélyes, hanem azzal a tiltakozással együtt, mellyel a múlt maradványai, a rendi-képviseleti, tartományi szervek, a céhek fogadták II. József gazdasági és adminisztratív reformjait. Az 1784-es céhrendelet

felhatalmazta a mestereket, hogy annyi munkással dolgoztassanak, amennyivel akarnak, felmentette őket a régi céhszabály alól, ami lényegében a céhek felszámolását jelentette, és kihívta a konzervatív céhligarchia ellenállását. A földadó terve a földbirtokosokat rémítette meg, a gabonakivitel szabadságának biztosítása pedig általános elégedetlenséget szült, minthogy 1786—89 között igen rossz volt a termés és az ellátásban zavarok keletkeztek.

1787 január elsején két rendelet megsemmisítette a régi közigazgatást és igazgatszolgáltatást. Az államapparátus élére az Általános Tanács került, élén az udvar által kinevezett miniszterrel. Körülötte 9 „körlet” működött az intendánsok irányításával, az egyes „körleteket” további egységekre (arrondissements) osztották, élükre „biztosokat” állítottak. Az igazgatszolgáltatás két legfőbb fóruma a bruxelles-i és luxemburgi „Szuverén Tanács” lett, melyekhez 63 elsőfokú ítélőszék tartozott. Mindez a régi kormányzó testületek és igazgatszolgáltatási szervezet felszámolását jelentette, tehát létérdekeiben sértette a belga nemességet és patriciátust.

A flandriai rendek még a rendelet előtt írásbeli tiltakozásukat juttatták el a császárhoz, melyben a rousseau-i társadalmi szerződés formuláját magukra alkalmazva jelentették ki, hogy az uralkodó amikor kötelezettséget vállalt flamand alattvalóival szemben, a hatalom gyakorlását az ő kezükbe, „a nép képviselőinek kezébe” adta. Az elavult rendi alkotmány makacs védelmezői, a magát „néppé” deklaráló feudális uralkodó osztály a despotizmus ellen és a nemzeti szabadság ügye mellett emelte fel szavát, ami nem egy haladó gondolkozású polgárt, a felvilágosodás híveit megtévesztett és arra készítet, hogy vele egységfrontban álljanak ki az abszolutizmus ellen. A *Journal de Herve* körül tömörülő „patrióták”, akik a „belga nemzet” és nem az egyes tartományok szemszögéből nézték a fejleményeket, élesen elhatárolták magukat a despotizmusnak titulált jozefinus rendszertől. Ez a rendi ellenzék malmára hajtotta a vizet.

Még az olyan mérsékelt tartomány mint Hainaut is tiltakozását fejezte ki a bevezetett reformok ellen. A rendi ellenállás lelke Brabant volt, ahol Van der Noot ügyvéd állt az élére az ellenzéknek. Bruxelles és Anvers céhei, Louvain mágistratusa, tehát a brabanti harmadik rend képviselői adtak nyomatékat követeléseinek. Flandria tartományi autonómiája kevésbé volt erős, ezért képviselői nem is léptek fel olyan határozottan a császár politikája ellen mint a brabantiak. A heves tiltakozás hatására a kormányzók felfüggesztették az új rendeletek végrehajtását. Bár a császár visszahívta a kormányzókat, de nem erőszakolta rendeleteinek végrehajtását. Rendi küldöttség ment Bécsbe, az alatt Bruxelles-ben önkéntes csapatok szerveződtek a polgárőrség keretében, melyekkel szemben az udvari hatóságok nem mertek fellépni.

A császár meghátrálása nagymértékben növelte az ellenzék lelkesedését. Arról volt szó, hogy II. József készült az orosz-török háborúba való beavatkozásra, és elsőrendű érdeke volt, hogy Belgiumban ne legyenek zavarok. Ámde a megindult folyamat nem lehetett megállítani. A papság vérszemet kapva most indult támadásba a császár valláspolitikája ellen, és ebben segédkezet nyújtottak a rendek is. Pl. a louvain-i egyetemen bevezetett reformokat a Brabanti Tanács törölte el. A rendi és vallási sérelmek összefonódtak, a tartományi rendek hevesen tiltakoztak a vallási rendeletek ellen. Az 1787-es év Hollandiában az orániai restauráció és a „patrióták” vereségének az éve volt, a holland menekültek az itteni ellenállás tüzét segítették élesíteni. Ugyanakkor már megérkeztek a franciaországi hírek az „Előkelők gyűlésén”

lezajlott vitákról, Calonne bukásáról és mindenekelőtt a párizsi parlament szívós harcáról a királyi hatalom ellen.

II. Józsefnek nem volt igaza, amikor a Belgiumban kibontakozó tiltakozási hullámban csak „frázisokat” és „szentimentális aktusokat” látott. A lezajlott események már egy közelgő felkelés nyitányát jelentették.*

* A legfőbb forrásokból és az irodalomról tájékoztát az *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* VI-VII-VIII. kötetei végén közölt *Overzicht van Bronnen en Literatuur*. E modern szintézisnél még ma is jobb Belgiumra *H. Pirenne* klasszikus műve (*Histoire de Belgique*), amelynek legújabb, rendkívül gazdagon illusztrált kiadása 4 kötetben, évszám nélkül jelent meg. Bruxelles (*La Renaissance du Livre*). Rövid összefoglaló politikai történeti tájékoztatásunk főleg az előbb közölt belga-holland mű egyenetlenségei miatt látszik helyénvalónak.

T. WITTMAN

BELGIQUE, ÉTAT-TAMPON DES HABSBOURG ESPAGNOLS
ET AUTRICHIENS AUX XVII ET XVIII SIÈCLES

95

Les historiens hongrois ont beaucoup à faire dans le domaine des recherches relatives à l'histoire de l'absolutisme „éclairé” en Hongrie. Il importe beaucoup qu'ils connaissent bien ces processus déroulés sur l'aile occidentale de l'empire qui précédèrent les mouvements révolutionnaires à la fin du XVIII siècle. L'article se propose de résumer les résultats de l'historiographie belge moderne, il concentre la matière sur l'histoire politique pour en donner les grandes lignes pour le public hongrois.

WITTMAN, TIBOR

UN SONDAGE D'HISTOIRE COMPARATIVE DES IDÉOLOGIES:
LE PROGRAMME ÉCONOMICO-SOCIAL DES „DOCTRINAIRES”
HONGROIS (1840—1847)

En reprenant un thème enseveli¹ nous ne pensons qu'à utiliser quelques points de vue d'histoire comparative dans leur corrélation idéologique sur un problème d'importance capitale: les particularités du reflet idéologique de l'inégalité économique et sociale qui régnait entre l'Occident et l'Europe centro-orientale avant les révolutions de 1848—1849. Il s'agit de présenter un groupe de théoriciens, une fraction de l'opposition politique de Hongrie des années qui portaient la grande guerre d'indépendance revêtissant le caractère d'une révolution, avec une partie de la noblesse de Hongrie à la tête.

Les centralistes, surnommés „doctrinaires hongrois”² formaient la partie intégrante de cette noblesse oppositionnelle aux années 1840 qui, à la recherche du progrès social et de l'indépendance nationale produisait plusieurs nuances de programme selon qu'elle mettait l'accent sur les aspects économique-sociaux ou sur les problèmes du rapport entre l'Autriche et la Hongrie.³ Sur les problèmes du rapport entre l'Autriche et la Hongrie.³ Sur ce front bien complexe les centralistes représentaient une élite intellectuelle qui prenaient mieux en considération les conséquences de l'évolution de la société bourgeoise en Occident que les autres ailes du parti des réformes. C'est pourquoi ils méritent quelques remarques de nature d'histoire universelle. J. Eötvös, L. Szalay, Zs. Kemény, A. Csengery, A. Trefort et M. Lukács dans leur jeunesse, avaient visité les pays occidentaux et rentrés en Hongrie se déclarèrent contre le fade libéralisme de ceux qui appuyés sur un *Handbuch des Staatsrechts* singeaient et copiaient quelques institutions occidentales.⁴ Bien préparés par des études juridiques adaptaient les principes de la jurisprudence comparative de Lerminier dans le but de transformer le droit hongrois, le mettre sur la base de la codification occidentale. Ils fondaient des revues, créaient une société d'art, Szalay prenait part à la préparation de la réforme du droit pénal, Eötvös écrivait son roman

¹ T. Wittman: Les centralistes et l'idée de la création d'une classe moyenne en Hongrie. Budapest, 1946. (Une thèse manuscrite, en hongrois).

² *Beksiés Gusztáv*: A magyar doctriinairek. Budapest, 1882. Un bref résumé de leur programme en français: T. Lengyel: Les centralistes hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie. 1943. oct.

³ Cf. récente synthèse: Magyarország története 1790—1849. Budapest 1961. (Histoire de Hongrie).

⁴ La lettre de L. Szalay de 5 janvier de 1838. *Szalay Gábor*: Szalay László levelei. Budapest, 1913.

monumental, „La Hongrie en 1514”, Trefort rédigeait son étude sur la réforme de banque en faveur d'encourager le capital.⁵

Dans la première phase de leur carrière politique ils mettent l'accent sur l'importance des municipalités — suivant Guizot — qu'ils ne voient pas uniquement dans les comitats comme Kossuth, plutôt dans les villes.⁶ Sur la diète de 1843—1844 Eötvös, Szalay et Trefort exposent le programme de jeter la base d'une classe moyenne de Hongrie dont le premier pas serait l'émancipation juridique des villes. Jusqu'en 1844 ils collaborent avec Kossuth, mais depuis 1844 quand ils commencent à rédiger le „Pesti Hírlap” l'organe principal de l'opposition, il s'observe une scission entre eux et Kossuth qui plaide la cause des comitats comme des foyers de l'opposition antihabsbourgeoise et résiste à les centraliser. Au nationalisme de l'aile kossuthienne s'oppose l'„économisme” des „centralistes” qui comptent avec les lois de l'histoire, que le pouvoir social „va de classe à classe, et c'est le tour du quatrième état”.⁷ M. Lukács est convaincu que la noblesse oppositionnelle se retirera de la lutte „quand en Hongrie l'élément proprement démocratique prendra conscience de ses forces, et affermi, émettra des exigences plus élevées”.⁸

Ces intellectuels hongrois tachèrent de frayer la voie pour une bourgeoisie qui n'exista pas encore, de préparer les cadres juridiques nécessaires d'une consolidation bourgeoise pour pouvoir éviter une explosion sociale, une transformation révolutionnaire. C'est pourquoi les centralistes se contentent pour leurs débuts de proposer d'introduire les villes dans les diètes. Ils soumettent à une critique sévère le système de cens existant en France et cherchent à élargir le cercle du droit électoral vers l'intelligentsia. A leur avis la lutte de Guizot, de Broglie et de Royer-Collard pour l'élection directe en général fut un fait positif, et en même temps le cens forme une barrière à un régime populaire. „Je ne connais pas une plus grande vérité arithmétique que plus que la moitié de tous les pays de l'Europe se compose des salariés et des prolétaires” — écrit Szalay soulignant l'importance du cens.⁹ Il ne prend pas pour trop grand le cens français, (500 francs) qui représente le capital mobil aussi.¹⁰ Mais il attire l'attention au danger qui réside dans la prédominance du capital, d'un régime „plutocrate”, qui ne repose sur aucune base raisonnable. Si le capital emporte la balance, „les couches lettrées condamnées à un héliotisme” ne peuvent pas se faire valoir sur „le forum ou fourmillent les oligarques et les commerçants.”¹¹

Szalay n'ignore pas que les partisans hongrois des réformes sociales ne doivent plus prendre pour modèle le „juste-milieu” français, ils pourraient remonter plutôt aux débuts de la Révolution française: „j'avoue sincèrement que je vois une grande ressemblance entre 1789 en France et 1843 chez nous. . .”. „En France le tiers-état est vraiment devenu tout et à présent il y a des mouvements contre le tiers-état comme il y en avait jadis contre l'aristocratie. Car le tiers-état devint tout avant

⁵ Cf. *Voinovich Géza*: *Báró Eötvös József, Ferenczi Zoltán*: *Báró Eötvös József*. 1903. *Deák Farkas*: *Csengery Antal emlékezete, Századok*, 1880. *Papp Ferenc*: *Báró Kemény Zsigmond*. 1922. *Gyulai Pál*: *Lukács Móricz*. *Budapesti Szemle*, 1894. *Br. Szalay Gábor*: *Szalay László levelei*, 1913. *Flegler Sándor*: *Szalay László és munkái 1878*. *Szalay Imre*: *Visszaemlékezés Trefort Ágostonra*. *Budapesti Szemle*, 1909. Réccemment *Sötér István*: *Eötvös József*. 1953. Budapest.

⁶ *Lukács, M.*: *A városok szerkezete külföldön*. *Tudománytár XI*. 1842.

⁷ *Szalay L.*: *Municipális igazgatás a római birodalomban*. *Tudománytár 1839—1840*.

⁸ *Kovács Ferenc*: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlés alsó tábla kerületi ülésének naplója*. 1894. II. (Les expressions de Szalay).

⁹ *Lukács Móricz Munkái II*, pp. 117—118.

¹⁰ *Pesti Hírlap 1847*, num. 847., 869., 873., 899.

¹¹ *Pesti Hírlap 1847*, num. 929.

¹² *Pesti Hírlap 1847*, num. 899.

de représenter toute la nation . . . car à l'aristocratie des Montmorency et des Riche-lieu succéda l'aristocratie des marchands."¹²

Avant d'exister une bourgeoisie hongroise les centralistes cherchent les moyens d'éviter les revers de la société bourgeoise. Ils prennent position contre „les aventuriers financiers”, cette „oligarchie financière” qui prive de ses richesses „le petit capitaliste qui engage son capital laborieusement accaparé en une entreprise.”¹³ Ces expressions d'Eötvös font soupçonner qu'ils ont peur de voir une prépondérance du capital commercial ou bancaire. D'accord avec Kossuth ils prennent l'industrie pour le point de gravité de l'économie moderne en naissance de la Hongrie. Comme Trefort soutient „sans une industrie manufacturière la liberté ne peut pas se maintenir ni être obtenue; parce que des institutions libres ne peuvent être conservées et conquises que par une forte classe moyenne. Cette classe moyenne n'existe que dans des pays abondants en fabriques . . .”¹⁴ Le principal but à atteindre pour les „doctrinaires” hongrois c'est le stade du capitalisme industriel, c'est ce qu'exigent „les intérêts matériels” sur lesquels Trefort écrit un article de programme.¹⁵ Chez Kossuth ce sont les intérêts nationaux qui déterminent la voie de l'industrialisation.

„Les intérêts matériels” stimulent, même libèrent l'esprit humain et „selon la loi du progrès justifiée par l'histoire il faut qu'il vienne le temps quand les grandes masses de l'humanité dégagées de leur animalité deviendront ce qu'elles pourront être. Toute l'Europe occidentale aspire à l'atteindre et nous savons par expérience que les différents pays de l'Europe passent systématiquement les mêmes phases.” Trefort et ses amis sont convaincus de la nécessité de l'avènement de l'industrie manufacturière en Hongrie dont la condition principale serait la suffisance de la main d'oeuvre, ce qui implique la réforme agraire, la réorganisation de „nos institutions qui empêchent la naissance d'une classe moyenne.”¹⁶

La réforme agraire est indispensable non seulement pour l'industrialisation mais aussi afin d'éviter le danger qui menacerait de la part d'un prolétariat agraire en croissance. Eötvös dans son étude sur l'Irlande et Lukács dans l'*Allgemeine Zeitung* signalent la situation précaire des „tenant at will” d'Angleterre qui n'est pas souhaitable en Hongrie.¹⁷ En parlant du mouvement „jeune Angleterre” de D'Israeli Trefort remarque que cette tendance appuyée sur des théoriciens allemands „veut créer une classe paysanne anglaise qui n'existe plus. En Angleterre le paysan est fermier ou journalier.” En général „nous ne sommes pas partisans des relations agraires d'Angleterre parce que nous voudrions attribuer la propriété de terre au peuple, nous préférons les petits propriétaires, bien qu'ils produisent moins que les grands . . .”¹⁸ „Si une fois nous établissons des usines, il faut utiliser les expériences d'autres nations, regarder plus avant et chercher à ne pas augmenter la classe prolétarienne.”¹⁹

D'où prendre les capitaux nécessaires à jeter la base de l'entreprise industrielle? Les centralistes pensent à la libre concurrence, au crédit mobil, au capital étranger,

¹² Dans son discours notable à la diète de 1843.

¹³ Pest Hírlap 1844, num. 376.

¹⁴ Pesti Hírlap 1845, num. 511.

¹⁵ Az anyagi érdekekről. Budapesti Szemle, 1840. vol. I.

¹⁶ Trefort: A nemzeti gazdaság rendszerei 1841. Emlékbeszédék és tanulmányok. Budapest. 1881. p. 280.

¹⁷ Eötvös: Szegénység Irlandban. Összes Munkái XII. Lukács: Összes Munk. p. 282.

¹⁸ Pesti Hírlap 1845, num. 421.

¹⁹ Trefort: Az anyagi érdekekről. Kisebb dolgozatok, p. 166.

à l'aide de l'État. Quant à la forme de la capitalisation, Trefort propose à insérer le principe de la libre concurrence au vieil système de corporation, „le transformer selon les besoins de notre époque.”²⁰ Il s'attache à l'esprit de corporation qui par son hiérarchie traditionnelle facilite maintenir l'ordre social. Ce niveau peut assurer la formation des ouvriers qualifiés et pour l'appuyer il faut créer des écoles où au lieu du latin on apprend les sciences naturelles.²¹

S'il existera une industrie nationale, il sera possible, à base de l'égalité, de faire une union douanière entre l'Autriche et la Hongrie. C'est pourquoi les centralistes appuyent—contrairement à Széchenyi— le programme de „Védegylet” (association pour protéger l'industrie nationale) de Kossuth, ils s'attachent décidément à rendre indépendant l'économie de Hongrie. „La puissance des nations et leur formation politique dépend surtout de leur état économique.” Sans l'aide de la législation, dans les conditions de la libre concurrence, du „laissez faire”, la transition d'une nation agraire sur un degré industriel ne peut pas se concevoir.²²

Ce qui contribua à approcher les centralistes du programme protectionniste de Kossuth ce fut le principe de l'association qu'ils prennent pour la tendance générale de la société moderne. Leur conception qui a pour programme de rejoindre les pays développés de l'Occident pas à pas et conserver la société à venir en Hongrie sur un degré de la petite bourgeoisie capitaliste, nécessite un principe régulateur qui pourrait dissoudre les contradictions, non seulement celles qui existent dans les relations économiques de l'Autriche et la Hongrie, mais aussi celles qui produisent l'antagonisme entrepreneur-prolétaire. Contre toute sorte de prolétarisation Trefort propose comme panacée le droit d'association, même pour la société agricole.

Pour se défendre contre le système de grande propriété, de majorats il faut créer des coopératives. „Les petits propriétaires seront obligés d'entrer dans telles associations, car le degré donné de l'industrie exigeant toujours plus de matières premières, la grande propriété par l'emploi de nouvelles machines et sous la direction des experts pourra produire plus et moins cher que le seul propriétaire cultivateur qui avec ses méthodes anciennes ne pourra pas entrer en rivalité avec elle.”²³ Mais le droit d'association peut agir favorablement surtout dans la société industrielle par amoindrir les abus des riches: „Le bien-être plus large entraînera l'éducation populaire et la représentation des classes ouvrières, les grandes entreprises dont profitent actuellement quelques grands capitalistes, seront ainsi d'utilité publique, seront réalisées ou par le gouvernement ou par ses commissaires, et sera opposée une barrière à l'agiotage et à la tyrannie des grands capitalistes et des fricoteurs.”²⁴

Tandis que l'association — “cette idée qui agit d'une force mondiale” chez Kossuth — n'était que le reflet social de sa position nationaliste, avec un caractère offensif, chez les centralistes elle joue le rôle d'un principe dialectique qui a la mission d'assurer l'équilibre social. Szalay dans sa série d'articles écrits sur elle ne cesse pas d'accentuer: “Nous croyons, plus que les socialistes, comme une doctrine proclamée que l'association est le point de départ de la société humaine et son avenir en même temps, et que notre croyance au progrès est inséparable de la conviction

²⁰ Pesti Hírlap 1845, num. 467.

²¹ Pesti Hírlap 1845, num. 584.

²² Trefort: Emlékbeszédék és tanulmányok, pp. 275—276. Pesti Hírlap 1845, num. 464., 466., 1846, num. 660., 672.

²³ Trefort: Kisebb dolgozatok, pp. 150—151.

²⁴ Ibid. p. 153.

qu'une association plus serrée pourrait augmenter infiniment la force, les capacités et le bonheur des nations et de toute l'humanité."²⁵

C'est sous cet angle qu'ils apprécient les socialistes à leur juste valeur. Ils ne prennent pas aux sérieux leur utopies, mais soulignent l'importance de leur idée force. Lukács dans son article sur le socialisme tient pour désirables les associations industrielles et de consommation en Hongrie aussi.²⁶ Il donne raison aux socialistes qui réclament que l'ouvrier ait sa part du profit gagné par son travail, il approuve leur lutte contre les conditions inhumaines du travail dans les usines, et il partage leur opinion que, contrairement à la théorie de Smith le bonheur d'une nation ne réside pas dans l'accumulation des richesses, mais „dans la distribution proportionnelle et équitable de celles-ci. “Avec Thiers Lukács — sans les sous-estimer — repousse leurs idées concernant la propriété privée et la famille, mais il estime beaucoup l'essentiel de leur pensée.

En 1847 Lukács répète ce thème dans son article écrit sur le droit d'association.²⁷ Il déclame passionnément contre toute sorte de philanthropie (De Morogues, Villeneuve etc.) qui veut ramener le monde moderne dans le moyen-âge, et prend parti pour les socialistes en parlant d'une association „par laquelle la classe ouvrière appuyée sur sa force puisse profiter du fruit de son propre travail et application.” Mais au lieu d'une solution réelle Lukács donne une utopie: “la puissance des grands capitalistes qui dévorent toutes les petites existences ne peut être contrebalancée que par l'association des petits capitalistes et des ouvriers, pas par des attentats mais par de grandes entreprises industrielles.”

Non seulement cette sympathie envers le socialisme de petit bourgeois de France et d'Angleterre mais aussi leur théorie économique antismithienne prouve que leur libéralisme est appliqué à une *petite bourgeoisie capitaliste* qui n'existait pas encore en Hongrie mais dont l'existence serait la garantie sociale tantôt contre la concentration dangereuse du capital tantôt contre une solution révolutionnaire des problèmes sociaux. Cette attitude de petit bourgeois renforcée par les socialistes utopiques occidentaux ne s'observe pas quand les „doctrinaires” hongrois dissertent sur les garanties constitutionnelles contre la tyrannie et l'anarchie, comme p. e. Eötvös dans son étude “Réforme”.²⁸ Ils entrent dans les détails de la théorie politique du “juste-milieu” français, de Benjamin Constant, de Royer-Collard, de Guizot et d'autres qui ne représentaient point les intérêts sociaux de la petite bourgeoisie. La „garantie constitutionnelle” des centralistes s'identifie avec le „pouvoir limitateur” des libéraux français. Szalay en énumère les composants: la responsabilité, l'opposition dans la chambre législative, les libres municipalités, le jury et la libre presse.²⁹ Kemény y ajoute le rôle de l'opinion publique et l'inamovibilité des juges.³⁰ Touchant les libertés communales, ils appuyent leurs idées principalement sur Tocqueville.

Il n'est pas sans intérêt de lire l'article de Lukács sur la structure des villes occidentales où il esquisse une autonomie municipale dans laquelle la seule inter-

²⁵ Pesti Hírlap, 1847, num. 813.

²⁶ Néhány szó a szocializmusról, Athenaeum 1843.

²⁷ Néhány eszme az egyesületi jog körül. Ellenőr 1847.

²⁸ Reform. Eötvös Összes Munkái. XI.

²⁹ Pesti Hírlap, 1847, num. 806.

³⁰ Korteskedés és ellenszerei 1843—44. Kolozsvár. 3. rész, p. 21. et Pesti Hírlap 1847, num. 878.

vention de l'administration centrale serait la confirmation du maire. Il présente les relations de France tout à fait contraires à ces idéaux.³¹ Dans ses articles dans le *Pesti Hirlap* Csengery prend l'autonomie communale pour "l'école primaire du patriotisme et de la liberté", la dérive du droit d'association et la préfère, contrairement à Kossuth, au comitat. Il affirme que "le système de libres communes est le premier chaînon après la famille qui lie l'homme à l'État." Ça va sans dire que l'élément régulateur de la liberté municipale doit être le cens qui assurerait la prépondérance des couches moyennes.³²

En ce qui concerne les débats qui se déroulèrent en France sur la capacité et la réforme électorale, les centralistes malgré leur respect vis-à-vis Guizot, ne cachent point leur réprobation que Guizot c'est allié avec le roi et la haute bourgeoisie pour empêcher la démocratisation du système législatif. Alors que Szalay souligne la pureté de caractère de Guizot, il exprime son souhait de le voir retiré de la vie politique et adonné exclusivement à ses travaux historiques.³³ Lui et Trefort le préfèrent comme historien dont "Histoire de la révolution de l'Angleterre" est une oeuvre fondamentale pour eux. Le concept de civilisation formulé par Guizot leur sert de point de départ philosophique. Trefort a appris beaucoup d'Augustin Thierry.³⁴ Mais ils repoussent l'interprétation fataliste du progrès donnée par Thiers.³⁵

Comme on voit, il y a une divergence entre les modèles économico-sociaux et les sources de théorie politique et historique. Les "doctrinaires" hongrois après avoir éliminé les facteurs aptes à troubler l'équilibre d'une société édifée sur l'accumulation modérée et réglée du capital, après avoir construit une conception et une diagnose de petit bourgeois avec l'aide des théories socialistes d'avant Marx, ils se sont retournés aux idéologues politiques et aux historiens de cette riche bourgeoisie dont la prépondérance leur semblait un des dangers les plus imminents.

Cette possibilité de choix et d'adaptation qui comprend en même temps une facilité de connaître les contradictions à venir, prend ses racines dans une société attardée d'Europe centrale, où l'esprit de l'élite intellectuelle est capable de combiner et réunir tous les éléments utilisables de l'expérience historique des pays avancés et des exigences fondamentales de la propre société, pour arriver à une utopie qui est composée des facteurs les plus réels, les plus authentiques pris de l'histoire et du présent. Ce pouvoir de combinaison idéologique avait toujours contribué à faire naître en Hongrie, surtout dans des périodes de crises, des corollaires d'idées, des courants d'esprit très complexes et difficiles à comprendre pour les observateurs occidentaux.

Qu'il soit permis de nous référer au plus grand historien hongrois d'avant la deuxième guerre mondiale, à Gy. Szekfü qui dans sa série d'articles écrits pendant les vicissitudes de guerre avait invoqué le trésor spirituel accumulé par les centralistes pour prendre modèle leur conception démocratique.³⁶ Rêver d'un régime

³¹ Városok szerkezete külföldön. Tudománytár XI. 1842.

³² Pesti Hirlap 1845, num. 471., 472., 473., 474.

³³ Cf. le portrait de Guizot donné par Szalay: Státusférfiak és szónokok könyve.

³⁴ Thierry Ágoston. Társalkodó, 1839, 29 mai.

³⁵ Szalay: Státusférfiak és szónokok könyve, p. 436. L'observation critique d'Eötvös sur l'historiographie française dans le num. 481 de Pesti Hirlap, 1845.

³⁶ Valahol utat veszítettünk. Dans le recueil d'études: Forradalom után.

démocratique et mobiliser les esprits dans cette direction, c'était une chose digne d'attention, mais comme les centralistes avaient découvert des formules qui ne pouvaient pas encore être valable à la réalité hongroise, Szekfű a conçu une autre qui déjà ne pouvait pas l'être en 1945, la réalité hongroise a surpassé les rêves libéraux. C'est aussi un exemple du décalage idéologique cette fois inspiré par le retard social de la Hongrie d'avant guerre.³⁷

³⁷ La société de Hongrie au seuil de la révolution de 1848—49 avait quelques particularités dont une était le fait que la noblesse intéressée à une transformation de structure du système féodal, la voulait effectuer sans des ruptures révolutionnaires, ce qui donnait la possibilité à la cour de Vienne de diviser le camp d'opposition par le moyen d'exproprier une partie du programme de réformes. Les centralistes, bon gré, mal gré, avec leur libéralisme conséquent pouvaient et semblaient servir la cause du gouvernement autrichien, ils ne comptaient pas avec ce que tous les détails du progrès social en Hongrie devaient être soumis à la lutte pour l'indépendance nationale, ils „ne savaient où chercher le camp du progrès bourgeois qu'ils n'identifiaient point avec le camp de la révolution” (J. Révai: Marxizmus és magyarság. Budapest 1946. p. 120.) C'est pourquoi, après la chute de la révolution, depuis 1867 nous les voyons au service de la „Gesamtmonarchie”.

102 w

VARGA ILONA

KATONAI SZOLGÁLAT ÉS A XVI—XVII. SZÁZADI
OROSZ URALKODÓ OSZTÁLY RÉTEGZÖDÉSE
A BESOROLÁSI PRIKAZ DOKUMENTUMAINAK TÜKRÉBEN.

130w

A központosított orosz állam szervezeti felépítésének és működésének megértéséhez fontos a feudális uralkodó osztály szerkezetének vizsgálata. A vizsgálódás azért is érdekes, mert a korabeli közép-európai- és magyar rétegekkel az orosz feudálisok nem minden vonatkozásban állíthatók párhuzamba. A szolgáló nemesség a föld tulajdonjogának az európai országoktól eltérő rendszerén nyugszik. A rendszer kialakulása pedig a történelmi előzményekkel és a központosított orosz állam kialakulásának körülményeivel van összefüggésben. Jelen cikkben az orosz szolgáló nemesség rendszerének kialakulására és a XVII. század első felében tapasztalható vonásaira szeretnénk felhívni a figyelmet a számunkra elérhető dokumentumok és történelmi feldolgozások alapján. Ezzel, ha a szovjet feldolgozásokon túl újat nem is tudunk adni, talán néhány olyan vonásra hívjuk fel a figyelmet, amely az orosz feudális osztály és társadalom fejlődésvonalának megértését elősegíti.

A részfejedelemségek önállóságának fokozatos felszámolásával függ össze a szolgálati rendszer kialakulása Oroszországban. A moszkvai nagyfejedelem szolgálatába állva a részfejedelmek nem vesztik el teljesen függetlenségüket. Családi birtokaik örökjogon tulajdonukban maradnak, és saját katonai kíséretüktől sem fosztja meg őket a nagyfejedelem. A vazallitási kapcsolat keretében joguk van más fejedelem szolgálatába állni, bár ezt már II. Vaszilij 1548-ban tiltja a hatalma alá került részfejedelmeknek.¹ A központi hatalomhoz kötődő szálak erősödését mutatja Daniil Mihajlovics Holmszkij herceg 1474-ből származó kötelezvénye: „Én Daniil knyáz az én uramat, Iván Vasziljevics nagyfejedelemet és gyermekeit szolgálom élete végéig, és nem távozom az uralkodótól és fiaitól senkihez. Hűséggel leszünk hozzá és fiaihoz mindig mindenben, rosszat nem gondolunk, nem akarunk semmiben . . .”² III. Iván és III. Vaszilij harcai a részfejedelmekkel azt mutatják, hogy a moszkvai nagyfejedelem főhatalmának elismertetése csak a XV—XVI. század fordulóján fejeződött be.

A központi hatalom kialakulása a tartományi arisztokrácia önállóságát felszámolja, de politikai hatalmát és befolyását csak korlátozza, mert a tartományurak örökbirtokaik mellett az arisztokrácián belül is megőrzik kiváltságos helyzetüket. A nagyfejedelem szolgálatába állva bekerülnek tanácsadó testületébe, tehát a részfejedelmi hatalom feladásával egy nagyobb hatalom részeseivé válnak. Ez nincs

¹ М. Л. Павлов—Сильванский: Государевы служилые люди. Соч. т. I, СПб. 1909, 42. 1.

² Уо. 43. 1.

ellentmondásban azzal, hogy a részfejedelmek közül többen csak a kényszerítő körülmények hatására állnak a központosító nagyfejedelem szolgálatába. A moszkvai nagyfejedelemség hatalmának és területének növekedésével gyarapodnak a nagyfejedelmet szolgáló hercegi (részfejedelmi származású knyáz) és bojár családok és megindul köztük a harc az állami, katonai pozíciók megszerzéséért. A nagyfejedelem régi szolgálatra visszatekintő moszkvai vazallusai, bojárjai a tartományokból Moszkvába kerülő fejedelmi családokkal találják magukat szemben. Az elsőséget a származás előkelősége biztosítja. Az orosz származási arisztokrácia mellett Litvániából is jönnek III. Iván szolgálatába neves familiák, amelyek származásukat Gediminig vezetik vissza. A pozícióharc módosult formában fejezi ki a részfejedelmek harcát, amit a központi hatalom saját hasznára fordít, mint ahogy az egyetiséssel szembehelyezkedő fejedelmek földjeit is kisajátítja.

Az örökbirtokos arisztokrácia a nagyfejedelem szolgálatában Moszkvában él, földjeitől távol, költségesebb életformában. A családtagok között osztódik a birtok és egy részük elszegényedik, földjeik zálogba, eladásra kerülnek. A helyzet haszonélvezői a monostorok, mint az elzálogosított birtokok új gazdái.³

A kiváltságos helyzet fenntartásának eszköze a *mesztnyicsesztvo*, amely a származási arisztokrácia elsőségét biztosítja a hatalom rendszerében. A XV. században a központosítás lényegében befejeződik és az uralkodó osztály különböző csoportjaiban megnyilvánuló ellentétek a centralizáció formáját határozzák meg. Privilegiumaik védelme a cél. A származás előkelősége alapján töltik be a funkciókat minden területen. Az alacsonyabb szolgálat nem csökkenti a tisztességet, csak abban az esetben, ha a tekintélyesebb családot kevésbé előkelő időzné meg. A helyzetet még bonyolítja, hogy a családtagok korát számbavéve az idősebbeké az elsőség.⁴ Mint rendszer, a mesztnyicsesztvo a reguláris, szolgálati viszony szabályozója a hadi, adminisztratív és udvari szolgálatban.⁵ Eredete visszanyúlik a széttagoltság időszakába. Az arisztokrácia privilégiumai fenntartásának eszköztét látja benne, amely a feltörekvő új familiák ellen védelmet biztosít, a központi hatalom pedig a nagybirtokos familiák korlátozásának, az arisztokrácia megosztásának eszközeként szeretné felhasználni. Dokumentumok alapján a mesztnyicsesztvo rendszerét a XVI. század közepétől tudjuk figyelemmel kísérni, amikor az 50-es években IV. Iván rendelkezésével „Besorolási könyvek” rögzítik az előkelőség sorrendjét. Az intézményen nem történik lényeges változtatás, de kiterjesztik a nyilvántartást a szolgálat során alacsonyabb sorból felkerült egyénekre. Tehát IV. Iván idején a felső réteg befolyása úgy „csökken”, hogy létszáma bővül. A kibővítés a rangban alig alacsonyabb felső dvorjan rétegből történt; ami azért volt lehetséges, mert a bojárság és a felső dvorjanság között nem volt éles határvonal.⁶ A pillanatnyi érdek, az uralkodóhoz való közelség is befolyásolja a rangsorolást. Így Adasev az „Új évek évkönyvében” (Letopiszec let novüh) az 1553—1555-ös években családját az uralkodó családfájából származtatja, de az 1556-os besorolási könyvben a bojár és okol'nicsijek között már a felsorolás végére kerül.⁷ A mesztnyicsesztvo ideológiai alapja a származási előkelőség vezető szerepe. A rangok szigorú meghatározása alapján biztosítják a privilégiumokat, és ennek megfelelően igazolódik

³ Uo. 50—52. l.

⁴ Uo. 66—67. l.

⁵ С. О. Шмидт: Местничество и абсолютизм. Абсолютизм в России, сбор. статей. М. 1964, 172. l.

⁶ Uo. 168. l.

⁷ В. И. Буганов: Разрядные книги последней четверти XV начала XVII веков, М. 1962, 168. l.

az uralkodó elsősége. Rettegett Iván idejében kialakul az elmélet, hogy a Rurik dinasztia Augustus Caesar és a bizánci császárok leszármazottja. Iván autokratikus főreksvéinek igazolása is ebből következik: személyes méltósága alapján minden alattvalója rabszolgája (holopja) az uralkodónak.⁸

A katonai és adminisztratív szolgálatra is a származási előkelőség alapján nyernek beosztást a szolgálok, de a szolgálati karrier lehetőséget nyújt a felemelkedésre, amelyre IV. Iván idején szélesebb mértékben van példa. A feudális uralkodó osztály tagolódása a következő a XVI. században.

Származás alapján szolgálok:

1. dumai szolgálok (bojár, okol'nicsij, dumai dvorján)
2. moszkvai szolgálok (az udvari adminisztratív és katonai szolgálatban)
3. városi szolgálok (tartományi nemesség adminisztratív és katonai szolgálatban)

Sorozott szolgálok: sztrelecek, kozákok, puskások, lovasok, katonák.⁹ Széles réteget alkotnak, amely a feudálisok alsó tömegeként nem adózik, a szolgálati föld, vagy pénzbeli ellátmány képezi megélhetése alapját. A születési arisztokráciába csak kivételes esetben tud felemelkedni.

Az orosz feudális uralkodó osztály rétegei között tehát az első határvonaaalt a származási és sorozott szolgálok szerint kell megvonni. A felső réteg a besorolás alapján védi pozícióit az alsóval szemben, de a születési arisztokrácia alsóbb (városi szolgálok) csoportjával szemben is. Az alacsonyabb kategóriába soroltak szeretnének feljebb jutni, de a mesztnyicsesztvo szabályai ezt akadályozzák. Tehát a mesztnyicsesztvo nemcsak a kiváltságos helyzet biztosítója, hanem a feltörekvő nemesek érvényesülésének, az osztálybázis kiszélesítésének akadályozója is. Amint a központi hatalom fejlődése és a tárdasalmi erőviszonyok alaulása szükségessé teszi, a mesztnyicsesztvot mint akadályozó rendszert megváltoztatják. A változás a születési arisztokrácia bizonyos kiegyenlítődési folyamatával és a XVII. századi katonai reformokkal van összefüggésben.

A dumai, moszkvai és városi szolgálok ügyeivel, katonai és adminisztratív szolgálati beosztásával, szolgálati adományaik nyilvántartásával a *Besorolási (Razrjadnij) Prikáz* foglalkozik. A hivatal kialakulása összefügg a szolgálati rendszer kibontakozásával. A szovjet történészek a létrejöttét a XV. század első harmadára teszik.¹⁰ Működését a fennmaradt dokumentumok alapján csak a XVI. század második felétől tudjuk figyelemmel kísérni 1711-ig, amikor I. Péter reformjai során felszámolják. A meglevő dokumentumok a hivatal országos méretű és sokrétű tevékenységéről tanuskodnak. Az akták ezrei a szolgálok mindenféle felmerülő ügyével foglalkoznak. A továbbiakban a szolgáló nemesség szerepére és tevékenységére a Besorolási Prikáz aktáinak gyűjteményes kiadásából nyert adatokon keresztül igyekszünk rámutatni.¹¹

A cári udvarnál 1577-ben a bojár okol'nicsij és dvorján szolgálok megoszlása a következő: 7 bojár, köztük hat személy knyáz címmel, 4 okol'nicsij (3 knyáz cím-

⁸ C. O. Шмидт: i. m. 190—193. I. *Vipper*: Ivan Gróznij. Idegennyelvű Irodalmi K. adó, Moszkva, 1947. 46. l.

⁹ *Очерки истории СССР. Период феодализма, XVII век.* М. 1955. 140. l.

¹⁰ А. А. Зимин: О сложении приказной системы на Руси. Доклады и сообщения Ин-та истории АН, М. 1954. вып. 3, 164. l.

¹¹ *Акты Московского государства. Разрядный приказ 1571—1634, т. I.* СПб 1891.

mel), 41 udvari hivatalos betöltő, 30 uralkodói szolgáló (zsil'cü), 160 dvorján (fele knyáz címmel megjelölve) és 189 városi dvorján felsorolása (31 knyáz címmel).¹² A felsorolásból nem derül ki, hogy ezek közül kik a duma tagjai. A bojárok és okol'nicsijek biztosan azok. A 41 személy az uralkodó belső udvartartásához tartozó előkelő származású egyén. Köztük olyan fontos tisztviselők, mint az udvarnok, lovász (mester), aki valószínűleg a bojárok között szereplő knyáz I. F. Msztiszlavszkij fia, a kincstárnok stb., akiknek a cári udvartartásban meglévő feladatköre nem különíthető el az állami feladatoktól, ahogy ezt a korabeli külföldi utazók is látják.¹³ Az uralkodó körül szolgáló 30 személy (zsil'cü) valószínűleg a szűkebb körű testőrség feladatát látja el. Előkészítő iskola ez a felsőbb besoroláshoz.¹⁴ Kotosihin a XVII. század második felében számukat 2000-re teszi. Ő is kiemeli, hogy az előkelő származásúak fiai itt kezdik a szolgálatot. Közülük kerülnek ki az udvari katonai szolgálat vezetői.¹⁵ A felsorolásban szereplő 160 dvorján és az előbbi, a szolgálat speciális megjelölésével szereplő csoport származását és helyzetét tekintve alig különbözik egymástól. A moszkvai dvorjánok rétege az arisztokrácia felső csoportjához tartozik, tehát származás szerint bojárok, de a tisztséget, a bojár címet csak uralkodói adományként viselhetik, mint ahogy a besorolás alapján, de az uralkodó jóváhagyásával nyerik el a bojár titulust és dumai bojár, vagy dumai dvorján rangot a legelőkelőbbek. Valószínű, hogy a „bojárfi” „bojár-jelölt” értelemben volt eredetileg használatban, és a szolgálók létszámának növekedésével nyert tágabb értelmet, jelölve a cári udvarban vagy a cár megbízásából szolgálatot teljesítőket széles tömeget. Az elnevezés: bojárfi és dvorján értelemszerűen azonos csoportot jelöl, de a bojárfi kifejezést korábban használták. Már a széttagoltság idején vannak bojárfiak a fejedelmek szolgálatában, akik elszegényedve kerülnek vazallusi viszonyba. A születési arisztokrácia elszegényedett tagjai a besorolásnál a második kategóriába kerülnek, és az egyesítés folyamán a nagyfejedelem szolgálóivá válva a felső réteg feltöltésének lehetőségét biztosítják. III. Iván pomesztye birtokon telepített szolgálói is ilyen rétegből kerülnek ki.¹⁶ A moszkvai dvorjánok mint megkülönböztetett réteg IV. Iván 1550-es ukája alapján kivételes ezredben szerveződik. A fővárosban szolgálatot teljesítő birtokait Moszkva körül telepítik (70 verszten belül). A csapatokat a távolabbi területekről „jó szolgálókkal” kiegészítik.¹⁷ Besorolásukat a Tüszjacsnüe knigi rögzíti: 1. csoportban 28 bojár és okol'nicsij és 33 bojárfi (föld nélküliek), 2. csoportban: 79 bojárfi az ismert familiákból. A 3. csoportban 900 bojárfi, de ezek között is vannak ismert familiák. Szolgálati bitrokuk besorolás szerint: 200—150—100 csetverty szántó (valószínűleg egy szántásban) és hozzá megfelelő kaszáló. A dvorján és bojárfiak válnak az udvari hivatali és katonai szolgálat vezetőivé, az előkelőbb családok a tartományok vajdáivá.¹⁸ A kiválasztott ezredekhez hasonló az opricsnyina megszervezése is (1565—72). A szervezés célja a szolgáló nemesség kiszélesítése a livóniai háború idején. Amikor az opricsnyikok között az árulók lepleződnek, sok neves családból való egyén nyeri el büntetését a vezetők közül.¹⁹ Az átszervezés után az oprics-

¹² Уо. No. 26.

¹³ В. О. Ключевский: Сказания иностранцев о Московском государстве. М. 1916, 70—71. I.

¹⁴ Ф. И. Миллер: Известие о дорянах российских, СПб. 1790, 40—41. I.

¹⁵ Г. Котошихин: О России в царствование Алексея Михайловича, СПб 1840, 18—20. I.

¹⁶ Павлов—Сильванский: i. m. 82. I. és КК.

¹⁷ В. О. Ключевский: История сословий в России, М. 1918, 140—143. I.

¹⁸ Павлов—Сильванский: i. m. 92—94. I.

¹⁹ Yipper: i. m. 171—172. I.

nyik helyett a dvorján elnevezés válik általánossá, mert az opricsnyik kifejezés a visszaélések leleplezésével pejorativ értelművé válik.²⁰

A városi dvorjánok a provinciák szolgáló nemeseinek felső rétegét alkotják. A határvédelem szempontjai szerint szervezik és számuk állandóan növekszik. A védelmi céloknak megfelelően a szolgálókat áttelepítik. Ilyen szolgálati helyre való átcsoportosításról tanúskodik Simeon Bekbulatovics Fjodor cárhoz köldött levele 1585-ben, amely a tverji és novotorzsoki szolgálók Nagy-Novgorodban történő besorolásáról, föld- és pénzzuttatásáról ad számot. Juttatásuk a rangoknak megfelelően változó: Hovanszkij herceg például 800 cset földet és 100 rubelt kap, a tverji és torzsoki dvorjánok juttatása 500—150 cset és 14—8 rubel között váltakozik.²¹ Az Észak-Dél határvonalába eső helyeket a XVI. század második felében megerősítik (Tula, Venev, Epifan, Kolomna, Orel, Voronyezs stb.) és a védelmi vonal kitolódásával a szolgálókat áttelepítik új szolgálati földekre.

A központtól távolabbi helyeken egyre kevesebb a felső kategóriába tartozó birtokos és egyre kisebbek a szolgálati birtokok. A keleti területeken kevés a munkakerő és a szolgálati föld egy részét műveletlen („vad”) földben adják.²² A provinciák szolgálói besorolás szerint 3 kategóriába tartoznak: 1. választott dvorjánok, 2. udvari bojárfiak, 3. városi bojárfiak. Besorolásuk katonai szemléken történik.²³

A Besorolási Prikáz dokumentumai arra mutatnak, hogy a városi szolgálók között vannak föld nélküliek is. 1577-ben a pulyivli és rüljani bojárfiak pénzzadomány iránti kérelmét a Besorolási Prikáz moszkvai hivatalában megtárgyalják és úgy döntenek, hogy a pomesztyével rendelkező bojárfiak, minthogy pénzzadományt kaptak 1576-ban, 1580-ig ne kapjanak. A föld nélküli bojárfiak pedig kapják meg pénzzárandóságukat az uralkodó ukáza szerint, ahogy 1576-ban kapták. Így a 167 föld nélküli 877 rubel juttatást kap.²⁴ A pereszlavi bojárfiak szemléjét 1580-ban knyáz Trubeckoj és Dmitreej dják tartja, akiknek panaszkodnak a gyakori szolgálat miatt és felvetik, hogy pénzzadományt nem kaptak. A szemle vezetői három csoportba sorolják a bojárfiakat a származás és szolgálat szerint, 7-6-5 rubel pénzzuttatásukat kézhez kapják. Az újoncokat három csoportba sorolják, szolgálati földjük 250, 200, ill. 150 csetverty, de pénzzuttatást nem kapnak.²⁵ A területi egységek központjában megtartott szemléken a katonák összeírását, új szolgálók nyilvántartását, vagy szolgálati átcsoportosításokat is végeznek. A szolgálati helyek és a városi szolgálók vezetőinek beosztása évenként megtörténik a Bojár дума döntése alapján.²⁶

A területeken a katonai vezetők a vojevodák, de nem minden csapat tartozik a hatáskörükbe. 1577-ben tárgyalja a Besorolási Prikáz különböző városok bojárfiainak kérelmét. Panaszuk a következő: a tavasszal a djákok az első csoportba (sztatja) sorolták őket, de a vojevoda más ezredbe tette őket szegény, lónélküli bojárfiakkal együvé, „akik nekik az ezredben nem alkalmasak.” N. R. Jurjev bojár és V. Scselkalov dják a panaszt meghallgatva azt javasolják a cárnak, hogy a lengyel határterületen levő városokban a bojárfiak mindhárom csoportját a vojevodák hatásköréből a Besorolási Prikázhoz tegyék át a vezetőkkel együtt, és a cári ukáz

²⁰ И. И. Полосин: Социально-политическая история России XV нач. XVII в. М. 1963, 182—184. l. *Viprer*: i. m. 173. l.

²¹ *Акты Московского государства*: № 30.

²² П. — Сильванский: i. m. 96—98. l.

²³ *Ключевский*: i. m. 156—158. l.

²⁴ *Акты* . . . , № 21.

²⁵ Уо. No. 33.

²⁶ Уо. No. 27.

szerint lássák el szolgálati földdel és pénzzel.²⁷ A prikázhoz való áttételnél valószínűleg a határmenti teületek katonai fontossága játszik szerepet.

A kozákok nem tartoznak a szolgáló nemesség különböző rétegeihez. Mint katonai jelentőségü elem, a kozákság a XV. század közepén alakul ki katonáskodó szegényparaszt és holop (szabad költözésü joggal nem rendelkező kötött jobbágy) csoportokból a határmenti területeken. A tatár iga miatt erősödik a déli sztyep-pékre való beáramlásuk és a Dnyeper vidékén alakulnak kozák telepek. A XVI. század folyamán a Don mentén is kozák telepek alakulnak a súlyosbodó terhek elől menekülő jobbágy csoportokból.^{28*} Az orosz állam védelmi célokra szervezeten a XVI. század második felétől használja fel a kozákságot. Feladatuk a határterületek védelme, a kialakított őrhelyeken állandó katonai szolgálatot teljesítenek. 1613-tól külön hivatal — Kozákok Prikáza — foglalkozik az ügyeikkel. A Besorolási Prikáz iratai alapján a kozákok jelentőségének növekedésére következtethetünk a hadseregben. Besorolásuk, ellátásuk szolgálati földdel és pénzzel a szolgáló nemességnél kialakult rendszer alapján történik, de járandóságuk kisebb a bojárfaékinál. A Besorolási Prikázhoz 1577-ben a lengyel határterületről lovas-kozákok fordulnak kéréssel. Őrszolgálatukat a Don, Mecs, Szoszna folyó és más határterületeken tartják, ahová rjazanyi bojárfiak érkeztek szolgálatra. Ezeknek szolgálati földje az alsó besorolásban 50 cset²⁹ és pénzjuttatást is kapnak. A kozákok kérése, hogy a bojárfiakhoz hasonló ellátmányt kapjanak pénzben és szolgálati földben. A Sztrellec Prikáz előterjesztése szerint több ezer fő ellátásáról van szó. A Besorolási Hivatal bojár-tanácsa úgy határoz, hogy az eddigi 20 csetvety földhöz még 30-at kapjanak és emberenként 3 rubelt, hogy az őrszolgálatban jó lovak nélkül ne maradjanak.²⁹ Tehát ellátásuk kb. megegyezik a bojárfiak legalacsonyabb rétegének ellátásával.

A szolgálati föld növelésére a XVI. század végén kevés lehetőség van, mert a létszámukban megegyezett szolgálók ellátására az állami földeket kell igénybevenni. A lengyel—svéd intervenció, illetve a Bolotnyikov felkelés miatt kialakult helyzet — az ún. zavaros évek időszakát — nehéz nyomon követni a Besorolási Prikáz aktái alapján. A hivatal működik, de az akták egy része tönkremegy, és csak a Romanovok idején gyarapodik egyre nagyobb ütemben.

Az újoncok besorolása két módon történik: vagy a szolgálatból kiöregedett apja helyét és szolgálati földjét kapja a bojárfi, vagy új embereket sorolnak be a szemléken a származásuknak és szolgálatuknak megfelelő helyre. Ilyen besorozásra példa 1601-ből a Novgorod öt körzetében (pjatyina), Toropec, Holm, Rusztözsev, Luck és Nyevlja-ban tartott szemle. A jelentkezőket kikérdezik, melyik csoportba, famíliába tartoznak, van-e köztük szegény (hudüj), aki nem léphet szolgálatba, papi- vagy jobbágyfi, bojárhi holop, monostori szolga, valamely város (közösség) eltartottja, vagy a szolgálatból kitiltott egyén.³⁰ Az 1606-os szemlén az epifani új dyorján és bojárfiak besorolásán is hasonlóak a szolgálatból kizáró okok: hamis adatokkal ne jelentkezzenek, poszadlakót, kresztjánt, holopot szolgáló fia-bátyja-vagy családtagjaként ne nevezzenek.³¹ *A katonai létszám növelése mellett sem kerül-*

²⁷ Uo. No. 20.

²⁸ *A. B. Чернов: Вооруженные силы русского государства в XV—XVII в. в. М. 1954, 29. l.*

* A déli területeken élő kozákság az egyesítés előtt nem tartozik a szervezett katonai erőhöz, de a védelmi feladatoknak megfelelően időnként ellátmányt kapnak (pénz, posztó, lőszer).

²⁹ *Акты . . .*, № 41.

³⁰ Uo. No. 40.

³¹ Uo. No. 44.

het sor arra, hogy adózó jobbágyi állapotú elemek a katonai szolgálók sorába kerülhessenek.

A városi szolgálók besorolása 5 alcsoportba (sztatja) történik, 300—100 cset'-ig terjedő földdel. De aki 150 cset'-ig földet birtokolt eddig, további földterületet nem kaphat.³² A besorolás nem egységes. A rjazanyi püspök bojárfiait 6 csoportba sorolják 300—100 cset' földdel és 10—15 rubelig terjedő pénzzuttatással, „... és akinek az uralkodói pénzárandóságot odaadták és pomesztye részét rendezték, az mind tizenkét feliratott.” Tehát az uralkodó szolgálatában állnak, de az oklevélből nem derül ki, hogy a püspökkel milyen kapcsolatuk van, ill. miért nevezik a püspök bojárfiainak őket.³³

A szolgáló nemesség rétegződése legegyszerűbben a katonai szervezet alapján figyelhető meg, ahol a vezető szerepet a bojár-dvorján réteg tartja a kezében a mesztnyicsesztvo által biztosított elsősége alapján. Ez nem jelenti azt, hogy a mesztnyicsesztvo feladata csak a katonai rend biztosítása volna, mert a felső réteg elsősége érvényesül az adminisztráció és a cári udvar rendszerében is. A feladatkötrök specializálódása a XVII. század folyamán tovább fejlődik, és a vezetés a felső réteg kezében marad. A katonai szervezet a XVI. század folyamán a központi hatalom minden centralizációs törekvése ellenére (kiválasztott ezredek, opricsnyina) magán viseli a nemesi felkelés egyes, Közép-Európában ismert jegeit. A bojárok, a moszkvai dvorjánok és a provinciák dvorjánjai a hivatali ügyintézésben is részt vesznek és a hadsereg tömegét adó bojárfiak és sorozott szolgálók földjeiken gazdálkodnak, és a szolgálati beosztásnak megfelelően csak idejük egy részét töltik őrszolgálatban, vagy háború esetén mozgósítják őket. Felszerelésükről maguk gondoskodnak, és így fegyverzetük nem egységes. Mozgásuk nehézkes, mert szekérrel és katonai szolgálókkal kell hadba vonulniuk. A központi hatalom rendszerének időszakos gyengülése maga után vonja a zavaros években a fegyelem lazulását is. Erről tanúskodik Mihail Fjodorovics cár 1614-ben kiadott ukája, amely utasítja a Pomesztnüj Prikázt, hogy a moszkvai városi dvorjánok és városi bojárfiak, akik a harcok során Novgorod alá nem vonultak fel, elvesztik pomesztye földjük felét. Akik örök-birtokkal is rendelkeznek, azoktól egész pomesztye földjüket el kell venni. Akik ott voltak, de megfutottak, azoktól elveszik a pomesztyéjük harmadát. A vajdák jelentései is panaszkodnak a bojárfiak engedetlenségéről.³⁴

A haderő korszerűtlenségét és a szolgáló nemesség differenciálódási folyamatát a XVIII. század 20-as éveiben a kormány katonai reformokkal korrigálja. A városi dvorján-, bojárfi és sorozott szolgálók helyzetéről az 1625-ös összeírások adnak képet. Az összeírásokat, katonai szemléket és általában a megélnékvült katonai tevékenységet a háborús készülődés indokolja, amely az intervenció háborúk alatt elszakított területek visszaszerzésére irányul. Egymást érik az utasítások a szolgálati felkészülésre az ország különböző területein: vegyék lovaikat, élelmet és tartalékot biztosítva legyenek készen a szolgálatra. Akik nem mennek azonnal szolgálatra, pomesztye és votcsina birtokukat el kell venni.³⁵ A következő adatokat 1626-ból a különböző területek szolgálóinak differenciálódására hozzuk fel példaként. Az anyagból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, mert az akta hiányos és az összeírások nem egységes szempontok alapján történtek. Tehát csak azokat a helyeket emeljük ki, ahol a szemlén megjelentek és távolmaradók.

³² Uo. No. 40.

³³ Uo. No. 41.

³⁴ Uo. No. 89., 114., 117.

³⁵ Uo. No. 181., 182., 184.

arányából következtethetünk a szolgálok alsó rétegének helyzetére. Mcenszkben megjelent a szemlén 816 ember és hiányzott 86, ezek szegények, föld nélküliek. Cserkasszkij knyáz szemlén megjelent 728 dvorján, bojárfi, tatár szolgálok. Nem jelent meg 16 kolomnai (ebből 12 szegény, föld nélküli, de négynek volna módja a szolgálatra); rjazanyi 54 hiányzik (ebből 24 szegény és föld nélküli, van aki az udvarok körül csavarog, 2-nek a telke pusztja). A rjazanyi pomescsik-kozákokból 20 hiányzik a szegénység miatt. Alatürből nem jelent meg 23, ebből 10 szegény és föld nélküli, 11 kozák hiányzóból 9 szegény. A temnyinovszki tatároknál 162-ből hiányzik 38 (12 szegény, 9 kóborol, de 6-nak volna módja a szolgálatra). Kaszimi és kadomszki tatár: 269 — hiányzik a szemlén 82 (48 szegény, 13 elhagyta a szolgálatot a szegénység miatt). A hiányzásnak ez az aránya az összeírásban felsorolt helyekre nem mindenhol jellemző, mégis szigorú rendelkezésekkel zárul a jelentés: a szemlékről hiányzó, ill. saját hibájukból távolmaradó minden rendű szolgáloknál a pomessztye föld egy részének (50—100 cset') megvonását és a pénzjárandóságuk csökkentését határozzák el. A városi ellátmánnyal sorozott hiányzó szolgálokat pedig törölni kell a névsorból.³⁶

A hadsereg átszervezése a háborús készülődés miatt indul meg. Az általános fejlődés következménye, hogy a szolgálati birtokon alapuló nemesi hadsereg átszervezése szükségessé válik. Elsősorban a sorozott szolgálok, sztrelecek, kozákok *ellátását egységesítik* (föld és pénzadományt, a sztrelecek kincstári fegyvert kapnak és egyes területeken naturális ellátmányt is) és a katonai egységeket egyöntetűen szervezik.³⁷ A 20-as években új alakulatokat szerveznek: lovasok (rejtár), dragunok és katonák (szodat-gyalogosok) egységeit a föld nélküli bojárfiak, kozák és tatár szolgálok bevonásával. A lovas ezredeket már kincstári ellátással alakítják (havi 3 rubel fizetés, 2 rubel a ló ellátására és kincstári fegyvereket kapnak).³⁸ A kosztromai vajdához küldött utasítás szerint a városokból a föld nélküli bojárfiakat, akik megfelelők a szolgálatra, de a családi pomessztyén vagy votesinán élnek, továbbá a szegénység miatt a falvakban vagy monostorokban élők, vagy máshol eltartott („táplált”) bojárfiakat Moszkvába kell küldeni a katonai teendők megtanulására a két német ezredeshez. Juttatásuk 5 rubel a szegénységük miatt, ellátásukra napi egy altin és a kincstártól lőszert, élelmet kapnak. Hasonló levelek más területekre vonatkozóan is vannak.³⁹

A hadsereg létszámának növekedésére és a pénzjuttatás előtérbe kerülésére példa, hogy 1630-ban a moszkvai bojárfiak és újoncok kifizetésére J. B. Cserkasszkij knyáz és társai 12 170 rubelt vesznek fel a kincstártól.⁴⁰ 1631-ben az uralkodó elrendeli, hogy uralkodói szolgálatra ki kell válogatni a városi dvorján-, bojárfi, pomessztyén levő atamán és jaszaul, kozák, újkeresztény és tatár szolgálokat a megadott városokból (kb. 56 helységet sorol fel). A kiválasztottakat dec. 1-től a moszkvai szolgálokhöz kell sorolni.⁴¹ A szolgálok válogatása, átszervezése összefügg a szmolenszki háború előkészületeivel, de vizsgálódásunk szempontjából azért tartjuk érdekesnek, mert a reformok során *a hadsereg létszámának növelése az uralkodó osztály alsó és felső rétegének arányát módosítja*. A nemesi felkelés jellegű dvorján-bojárfi csapatok helyett a teljesen központi irányítás alatt álló ezredekre tevődik át mindjobban a haderő súlypontja. A sorozott szolgálok létszámának nagyarányú növekedése nem vonja maga után a születési arisztokrácia politikai-katonai szere-

³⁶ Уо. No. 185.

³⁷ *Очерки истории СССР. XVII век, 440. 1.*

³⁸ Уо. 42—44. 1.

³⁹ *Акты . . .*, № 167, 176.

⁴⁰ Уо. No. 284.

⁴¹ Уо. No. 292.

pének csökkentését, de hozzájárul a felső réteg átrendeződéséhez, a mesznyi-csesztvo rendszerének felszámolásához.

A zavaros évek után a pártharcok és belső torzszalkodások elültével az uralkodó osztály sorai rendeződnek. Az 1613-as cárválasztás után az 1577-es udvari szolgálat beosztásához hasonló besorolást találunk a hivatal irataiban 1616-os dátummal. Az akta hiányos, de lehetőséget ad néhány következtetésre az udvari szolgálók megoszlásáról. A rangsorban első bojárok száma 24 és az 1577-es besorolástól eltérően feltünteteti pénzjuttatásukat — F. Jn. Msztiszlavszkij és I. M. Vorotünszkij knyáz: 700 rubelt, a továbbiak 500—300 rubelt kapnak. Csak a besorolás 5. helyén szereplő I. B. Cserkasszkij knyáz kap 200 rubelt, mint sztolnik. A következő 6 okol'nicij személyenként 300 rubelt kap. A négy fontos udvari tisztséget betöltő előkelőség 300—150 rubelt és 1200—1000 cset' földet kap. A rangsorban 2 dumai dvorján következik 120 és 200 rubellel, majd 2 dják (dumai hivatalnok) 200—200 rubel juttatással. Az udvari szolgálatot ellátó további személyek (itt is neves családok fiai) kb. 120 sztolnik 1200—800—500 cset' föld és 130—20 rubel járandósággal. A további csoport a belső szolgálatban (étkefogók-sztrapcsie) 52 személy 9650—550 cset'föld és 55—2 rubel jövedelemmel. Ha összevetjük az 1577-es hasonló tisztségviselőkkel, szembevetve a bojár-okol'nicisiek számának majdnem háromszorosa (11:30) és a belső szolgálók nagymérvű emelkedése (71:180). Továbbá az 1616-os listán feltüntetett pénz és a szolgálati földek a korábbi nem szerepeltek. Mivel más adat nem áll rendelkezésünkre, két feltételezés adódik: a felső szolgálók már a XVI. század végén is kaptak uralkodói ellátmányt, de ez nincs jelölve, vagy nem kaptak ilyet és örökbirtokkal rendelkezve „tiszteességből” látták el hivatalukat. IV. Iván katonai reformjaival kapcsolatban Miller utal az örökbirtokosokra: „Aki Moszkva környékén legalább 50 cset' votcsinát bírt, bojár és bojárfi nem kapott szolgálati földet.”⁴² A jelentős pénzüsszegek viszont azt bizonyítják, hogy a születési arisztokráciát a hivatali és katonai szolgálat komoly jövedelemhez juttatja. A birtokadományok a század közepétől válnak nagyobb méretűekké, amikor a szolgálati birtok örökletessé tétele is megindul.

Az oklevél a dvorjánok sorában közel 300 nevet sorol fel, köztük ismert családok fiait (pl. knyáz Hovanszkij, Kurakin). Szolgálati földjük 900—600 cset'ig terjed, 200—15 rubel pénzjuttatással. A felsorolás M. Danilov dják nevével megszakad, és így hiányzik a városi dvorjánok névsora.⁴³ Az 1577-es lista 160 dvorjánjához viszonyítva a létszám 1616-ban közel a duplája. Ezen túl az előbbinél nem voltak feltüntetve szolgálati jövedelmek. A létszám nagyarányú növekedése arra utal, hogy a központosított állam adminisztrációs, katonai feladatainak bővülésével a felső feudális réteg gyarapszik, természetesen a mesznyi-csesztvo szabályainak érvényesülésével a születési arisztokrácia felső rétegéből.

A hivatalszervezet fejlődése az adminisztratív szolgálatban a bojár-dvorján rétegnek nagy lehetőségeket biztosít. Az államszervezet fő területeire a Bojár Duma tagjai kerülnek, és a prikáz szolgálat a XVII. században megbecsült foglalkozás lesz.⁴⁴ A hivatali tisztségeket a bojárok vezetése mellett a moszkvai dvorjánok nyerik el, mint a különböző hivatalok vezetői. A provinciákban hasonló szerepet tölt be a helyi felső réteg, a választott dvorjánok csoportja.

A hadsereg meginduló reformjai mellett a vezetés továbbra is a bojár-dvorján réteg kezében marad. A városi dvorjánok szerepe növekszik a provinciákban, és

⁴² Миллер: i. m. 34. l.

⁴³ Акты . . . , № 108.

⁴⁴ С. О. Шмидт: О дьячестве в России в середине XVI века. Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран, М. 1963, 190. l.

a kormányzat igyekszik megerősíteni ezeket a bojárság előretörésével szemben. Ezt célozza 1618-ban a szolgálati birtok örökösödési rendjében az özvegynek és fiának elsőséget biztosító rendelet. 1639-ben pedig megtiltják az ujezdi szolgálok földjének átadását a dumai és moszkvai csin részére.⁴⁵

A dvorján szolgálók az új kormányzat fontos bázisát képezik. Földszerzési lehetőségüket megkönnyíti az új cár, a szolgálatuk elismerése a növekvő juttatásokban is kifejeződik. Mihail uralkodásának kezdetén a szolgálati föld és pénzjuttatás emelésére látunk példákat: A. V. Lobanov-Rosztovszkij knyáz az elvesztett 800 cset' és 60 rubel helyett 1614-ben 1200 cset' és 200 rubelt kap, vagy I. I. Polenyicsjev-Kutuzov 400 helyett 450 cset' és felemelt pénzt kap szolgálataért.⁴⁶ A 20-as években már a szolgálati földek örökletessé tételére találunk példákat. A Kononov dvorján örökbe kapja szolgálati birtokát, mert az 1610-es litván támadás idején Moszkvában börtönbe zárták, — de ez a rendelkezés vonatkozik más szolgálókra is, akiket hasonló sors ért.⁴⁷ A. M. Lvov knyáz is szolgálatai elismerésül kapja örökbirtokul szolgálati földjének egy részét (600 cset').⁴⁸ Az uralkodói adományokat elsősorban a felső réteg élvezi, ezért az alsó szolgálók elégedetlensége a század közepe felé egyre fokozódik. A kormányzatot két érdek szorítja: a bojár-dvorján csoport fontos támasza, ezért övék az elsőség, de az sem érdeke, hogy a katonai birtokosokat tönkretegy. Az alsó szolgálók katonai szerepének növekedésével erősödik követelésük a földfogláló bojárokkal szemben. 1641-ben a szemlére Moszkvába hívott csapatok reformokat követelnek: a szökött jobbágyok felkeresésének határidejét meghosszabbítani, védelmet az „erős emberek” ellen, bírósági reformokat stb. Nagy hanggal „rokost” emlegetnek és híre jár, hogy a „bojárrok el lesznek verve a földekről.”⁴⁹

Az 1649-es törvénykönyv a jobbágyok visszaperlésének határidejét végnélkülivé teszi, tehát örökösen földhöz köti a parasztokat. Ezzel a szolgálók egyik alapvető követelése teljesül. Jóváhagyja az özvegyek és árvák örökösödését a szolgálati birtokon, majd az 1674-es rendelet a szolgálati birtok megváltását teszi lehetővé, azaz, hogy 100—500 rubel lefizetése mellett felmentést ad a katonai szolgálat alól. A rendszer terjedésével a szolgálati és örökbirtok közti különbség formálissá válik. A század második felében a földadományok nagy méreteket öltenek. Alexej Mihajlovics uralkodásától 1690-ig 37 402 paraszti udvar kerül felosztásra, amelynek nagy részét a cári udvarhoz közelállók kapják. A városi (tartományi) szolgálók elégedetlenségének további leszerelésére a felső réteget időnként Moszkvába helyezik szolgálatra.⁵⁰

A bojár-dvorján réteg az abszolutizmus felé haladó központi hatalom kiszélesített bázisa, ezért szükségtelenné válik a mesztnyicsesztvo rendszere. 1682-ben felszámolják mint a szolgálati elsőséget a születési előkelőség alapján meghatározó rendszert, mert akadályozza a megfelelő szakértelemmel rendelkezők előtérbe kerülését az adminisztratív és katonai vezetésben. A mesztnyicsesztvo felszámolásának szükségessége a fejlődésből adódik, de úgy, hogy az uralkodó osztály felső rétege biztosítja a privilégiumát az alsó szolgálókkal szemben, és védi az egész feudális osztály érdekeit a jobbágyság ellenében.

⁴⁵ *Очерки истории СССР XVII век, 143—144. 1.*

⁴⁶ *Акты . . . , № 74, 60.*

⁴⁷ *Уо. No. 176., 178.*

⁴⁸ *Уо. No. 187.*

⁴⁹ *Л. В. Черепнин: Земские соборы и утверждение абсолютизма в России. Абсолютизм в России, сбор. статей, М. 1964, 123—124. 1.*

⁵⁰ *Очерки истории СССР, XVII век, 145. 1. és kk.*

K. VARGA

LE SERVICE MILITAIRE ET LA STRATIFICATION DE LA CLASSE
DOMINANTE DE RUSSIE AUX SIÈCLES XVI—XVII
À LA LUMIÈRE DU „RASRADNYI PRIKAZ”

136 u

L'article se propose d'examiner le développement et les particularités de la noblesse de service. L'auteur se sert des données du „Rasradnyi Prikaz” pour mettre de la clarté au rôle des différentes couches d'origine privilégiée et „enrolées” de la classe dominante de Russie aux siècles XVI—XVII. Elle souligne les facteurs sociaux qui rendirent inévitable le changement du système de „mestnitchestvo”, base des privilèges de l'aristocratie de naissance, et amenèrent des réformes militaires au siècle XVII.

Le fait que la couche supérieure de l'aristocratie est devenue homogène et l'armée s'est réorganisée moyennant les „servants” inférieurs signale le processus du développement de l'absolutisme russe. Ce sont la propriété de service devenue héréditaire et la haute aristocratie tenant entre ses mains les positions de clé qui formaient la base de la puissance absolue.

TARTALOM

<i>Wittman Tibor</i> : A monokultúrák történetéhez a Karib térségben és Venezuelában (XVI—XVIII. sz.)	3
<i>Wittman Tibor</i> : Belgium a spanyol és osztrák Habsburgok ütközőállama a XVII—XVIII. században	25
<i>Wittman, Tibor</i> : Un sondage d'histoire comparative des idéologies: le programme économique-social des „doctrinaires” hongrois (1840—1847)	37
<i>Varga Ilona</i> : Katonai szolgálat és a XVI—XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegződése a Besorolási Prikáz dokumentumainak tükrében	45